

KUVAKSI JA KALTAISUUTEEN LUOTU

Teologinen ihmiskäsitys Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Suomen
ortodoksisen kirkon dialogin aiheena Järvenpäässä 1991

Elisa Hakala
Ekumeniikan tutkielma
Toukokuu 2021
Ohjaaja Pekka Kärkkäinen

HELSINGIN YLIOPISTO – HELSINGFORS UNIVERSITET		
Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion Teologinen / Systemaattinen teologia		Laitos – Institution -
Tekijä – Författare Elisa Hakala		
Työn nimi – Arbetets titel Kuvaksi ja kaltaisuuteen luotu. Teologinen ihmiskäsitys Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Suomen ortodoksisen kirkon dialogin aiheena Järvenpäässä 1991.		
Oppiaine – Läroämne Ekumeniikka		
Työn laji – Arbetets art Tutkielma	Aika – Datum Toukokuu 2021	Sivumäärä – Sidoantal 47
Tiivistelmä – Referat <p>Tämän tutkielman aihe on kristillinen ihmiskäsitys, eli teologinen antropologia. Kristillisten kirkkojen ihmiskäsitys perustuu hyvin yhteneväisesti ymmärrykseen siitä, että Jumala loi ihmisen omaksi kuvakseen ja kaltaisuuteensa. Ihmisen lankeemus rikkoi tämän yhteyden, mutta Kristuksen inkarnaatio, sovitustyö ja ylösnousemus korjasivat särkyneen yhteyden, ja ihmiselle avautui uusi mahdollisuus elävään yhteyteen Luojaansa kanssa sekä pelastus synnin ja kuoleman vallasta.</p> <p>Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Suomen ortodoksisen kirkon kolmannet teologiset neuvottelut pidettiin Järvenpäässä lokakuussa 1991. Neuvottelujen toisen asiakokonaisuuden otsikko oli ”Kirkkojemme ihmiskäsitys ja nykyaika”.</p> <p>Tarkastelen päälähteitteni, Järvenpäässä käydyn dialogin tiedonannon ja esitelmien, valossa kirkkojen ihmiskäsityksiä ja niissä ilmeneviä mahdollisia eroavaisuuksia.</p> <p>Hahmottelen näiden dokumenttien näkemyksistä nousevaa luterilaista ja ortodoksisista ihmiskäsitystä, sekä niiden kohtaamia haasteita silloisessa yhteiskunnallisessa tilanteessa. Peilaan lähteitä myös lokakuussa 2015 pidetyn suomalaisen luterilais-ortodoksisen dialogin 25-vuotisjuhlaseminaarin vastaaviin teksteihin, pitäen silmällä sitä, ilmeneekö teksteissä uudenlaista ihmiskäsityksen sanoittamista.</p> <p>Järvenpään 1991 dialogin Tiedonannon mukaan kirkkojen ihmiskäsityksissä on havaittavissa eroja esimerkiksi käsitteiden ”kuva ja kaltaisuus” sekä ”laki ja evankeliumi” merkityksessä. Luterilainen traditio lähestyy käsitteitä ”kuva ja kaltaisuus” synonyymisinä ilmaisuina, ortodoksisen opetuksen mukaan ”kuva” merkitsee ihmiselle lahjaa ja tehtävää, ”kaltaisuus” on tavoite ja prosessi kasvaa kohti Jumalaa. Luterilaisen käsityksen mukaan ihminen oli paratiisiin alkutilassa täydellinen, ortodoksisen näkemyksen mukaan ihminen alkoi paratiisissa kasvaa kohti yhä lähempää yhteyttä Jumalaan. Tämän eroavaisuuden vuoksi käsitys lankeemuksen seurauksista on myös erilainen. Luterilaisen opetuksen mukaan jokainen ihminen peri Aadam synnin henkilökohtaisesti, ortodoksinen traditio painottaa jokaisen tietoisin ihmisen vastuuta omista synneistään.</p> <p>Ortodoksisen ihmiskäsitykseen kuuluu teosis, jolla ilmaistaan ajatusta ihmisen kasvamisesta kohti Jumalaa armovoimien avulla, jumalallistumista. Luterilaisuudessa puhutaan vanhurskauttamisesta, uskossa vastaanotetusta Kristuksen täyteydestä. Vaikka teosis ja vanhurskauttaminen eivät ole samastettavissa, niiden välillä on selkeä analogia. Vanhurskauttamisen ja teosiksen teologinen analogia on avannut luterilais-ortodoksisessa ekumeenisessa dialogissa viimeisten vuosikymmenten aikana tien yhä syvempään vastavuoroiseen ymmärtämiseen niin kotimaisessa kuin kansainvälisessäkin vuoropuhelussa.</p>		
Avainsanat – Nyckelord Teologinen antropologia, ekumenia, ekumeniikka, ekumeeninen dialogi		
Säilytyspaikka – Förvaringställe Helsingin yliopiston kirjasto, Keskustakampanuksen kirjasto, Teologia		
Muita tietoja		

Sisällys

Johdanto	1
Tutkimustehtävä	3
Aiempi tutkimus ja lähteet	5
Tutkimusmenetelmä.....	6
Ekumeenisen dialogin luonteesta	7
Järvenpää 1991	11
Tiedonanto.....	11
Piispa Ambrosiuksen (SOK) esitelmä	12
Ortodoksinen ihmiskäsitys	17
Vt. professori Eeva Martikaisen (SELK) esitelmä	21
Luterilainen ihmiskäsitys	29
Suomalaisen luterilais-ortodoksisen teologisen dialogin 25-vuotisjuhlaseminaari	33
Johtopäätökset.....	37
Lähde- ja kirjallisuusluettelo	41
Lähteet	41
Arkistolähteet.....	41
Kirjallisuus	41

Johdanto

Suomen kahden niin sanotun kansankirkon väliset oppikeskustelut alkoivat virallisesti vuonna 1989, yli 30 vuotta sitten. Lokakuussa 1991 käytiin Järvenpäässä kolmannet teologiset neuvottelut Suomen evankelis-luterilaisen kirkon (SELK) ja Suomen ortodoksisen kirkon (SOK) kesken. Järvenpään neuvotteluissa käsiteltiin kahta aihetta: ”Kirkko jumalanpalvelusyhteisönä” sekä ”Kirkkojemme ihmiskäsitys ja nykyaika”. Tarkastelen tutkielmassani suomalaisten luterilaisten ja ortodoksien välillä käytyä ekumeenista dialogia, jonka keskiössä on ollut teologinen ihmiskäsitys, eli teologinen antropologia. Järvenpään neuvottelut vuonna 1991 on ollut ainoa tapaaminen, jossa aiheena on selkeästi ollut teologinen antropologia aikansa haasteiden kontekstissa.

Aiheena ihmiskäsitys on edelleen erittäin ajankohtainen. Suomalainen yhteiskunta on parhaillaan voimakkaan muutoksen tilassa, ehkä voisi puhua jopa perustavaa laatua olevasta muutoksesta. Kirkkoja haastaa toisaalta sekularisaatio, toisaalta yhteiskunnan muuttuminen yhä moniuskontoisemmaksi ja moniarvoisemmaksi. Kansankirkkojen jäsenmäärien väheneminen on ollut jo jonkin aikaa selkeä trendi, kirkkoon kuuluminen ei vaikuta olevan ihmisille enää itsestään selvyyksiä aiempien vuosikymmenten tapaan.¹ Maahanmuutto on myös osaltaan vaikuttanut tässä prosessissa. Havaintojeni mukaan uskonnot ja katsomukset näkyvät julkisessa tilassa aiempaa enemmän esimerkiksi muslimiainesten tai Hare Krishna-yhteisöön kuuluvien ihmisten pukeutumisen ansiosta. Ajattelisin tämän osaltaan johtaneen tilanteeseen, jossa moni ”tavallinen luterilainen” on havahtunut pohtimaan tietoisemmin omaa suhdetta vakaumukseensa. Löyhästi kirkkoon kiinnittyneet eivät ehkä koe mielekkääksi jäsenyyttään, vaan saattavat erota jonkin muun kuin vakaumukseen tai uskonkäsitykseen liittyvän asian vuoksi, esimerkiksi säästääkseen kirkollisveroon kuluvat varat tai osoittaakseen solidaarisuuttaan seksuaalivähemmistöille. Kirkkoon kuuluminen lienee tulevaisuudessa yhä selkeämmin yksilön tietoinen valinta, joka tehdään perustellusta syystä, ei enää vain ”tavan vuoksi”. Ihmisellä on mahdollisuus valita monista vaihtoehdoista yhteisö, johon haluaa liittyä. Taustalla vaikuttaisi olevan osaltaan nopeasti etenevä, mutta samalla syvä ihmiskäsityksen muutosprosessi.

Ihmiskäsitys on murroksessa koko läntisessä maailmassa vaikuttavien trendien myötä: esimerkiksi näkemykset tasa-arvosta, yhdenvertaisuudesta, uskonnosta sekä seksuaali- ja

¹ 31.12.2020 Suomen ortodoksisessa kirkossa oli tilaston mukaan 58 311 jäsentä. Vuonna 2020 Suomen evankelisluterilaisessa kirkossa jäseniä oli 3 742 783, noin 68% suomalaisista, kun vuonna 1980 jäseniä oli lähes 90% väestöstä.

sukupuoli-identiteetistä ovat muutoksessa. Yhteiskunnallinen tilanne on nyt 2020-luvulla kovin erilainen kuin Järvenpään neuvottelujen aikaan vuonna 1991. Näin ollen on perusteltua tarkastella tutkielmassa myös suomalaisen luterilais-ortodoksisen dialogin 25 vuotisjuhlaseminaarin yhteydessä marraskuussa 2015 pidettyjä esitelmiä, erityisesti pitäen silmällä mahdollista kirkkojen teologisen antropologian sanoittamisessa tapahtunutta muutosta.

Kirjoittajan oma ihmiskäsitys kiinnittyy perustuksiltaan evankelis-luterilaiseen traditioon, ja sen ihmiskäsitykseen. Siihen on omalta osaltaan laajentavasti vaikuttanut kouluttautuminen lastentarhanopettajaksi, ja yli 30 vuotinen työskenteleminen varhaiskasvatuksen opettajana esiopetuksessa. Opetuksen ja kasvatuksen ammatillisuuteen liittyy kiinnittyminen humanistiseen ihmiskäsitykseen. Lasten ja heidän perheenjäsentensä kohtaaminen päivittäin elämän moninaisten ilojen ja haasteiden äärellä antaa myös arvokkaan näköalan suomalaiseen yhteiskuntaan. Perheiden edustamien kulttuurien, uskontojen, katsomusten, ideologioiden ja vakaumusten kirjo on kokemukseni mukaan laajentunut voimakkaasti. Yhtenäiskulttuurin aika Suomessa on todella ohi – mikäli sitä todellisuudessa koskaan on edes ollutkaan.

Julkinen kasvatus ja koulutus ovat Suomessa uskonnollisesti vakaumuksetonta ja sitouttamatonta. Ammatissaan työskentelevä opettaja on velvollinen asettamaan tietoisesti oman vakaumuksensa ilmaisemisen sivuun, erityisesti kohdatessaan toisenlaisen katsomuksen omaavan perheen, tai kollegan. Opettajan eettisten periaatteiden mukaan ”opettaja kunnioittaa jokaista ihmistä sukupuolesta, sukupuolisesta suuntautuneisuudesta, ulkonäöstä, iästä, uskonnosta, yhteiskunnallisesta asemasta, alkuperästä, mielipiteistä, kyvyistä ja saavutuksista riippumatta”.² Toisen ihmisen kunnioitava kohtaaminen on myös ekumeenisen toiminnan kulmakiviä. Erilaisista näkökannoista huolimatta on mahdollista sitoutua työskentelemään yhteisen päämäärän hyväksi. Ekumeenisessa dialogissa voidaan myös löytää uusia näkökulmia ikivanhoihin asioihin jopa niin, että ne pystytään ilmaisemaan lopulta aidosti tuoreena yhteisenä ymmärryksenä kummankaan osapuolen joutumatta luopumaan perustavaa laatua olevasta itseymmärryksestä, identiteetistä ja uskonvakaumuksesta. Dialogisen vuorovaikutuksen myötä lienee paremminkin niin, että oma identiteetti selkeytyy, itseymmärrys lisääntyy, ja kenties uskonvakaumuskin kirkastuu.

Tarkastelen tutkielmassani ensin Järvenpäässä lokakuussa 1991 käytyjen neuvottelujen avauspuheenvuoroja ja Tiedonantoa, sen jälkeen perheiden keskusteluosapuolten edustajien,

² Opettajan arvot ja eettiset periaatteet s.a..

piispa Ambrosiuksen ja vt. professori Eeva Martikaisen, laatimiin esitelmiin kirkkojensa ihmiskäsityksestä. Näiden jälkeen hahmottelen esitelmien ja puheenvuorojen muodostamaa kuvaa kirkkojen näkemyksistä teologisesta antropologiasta peilaten niitä myös myöhemmin julkaistuun materiaaliin teologisen ihmiskäsityksen teemoista. Lopuksi esitän tutkielman johtopäätökset ja esille nousseet vastaukset tutkimuskysymykseen sekä mahdollisia uusia kiinnostavia aiheita jatkotutkimukselle.

Tutkimustehtävä

Tarkastelen tutkielmassani teologisia ihmiskäsityksiä suomalaisessa luterilais-ortodoksisessa ekumeenisessa dialogissa systemaattisen analyysin metodilla. Perehdyn lähteisiin ja kirjallisuuteen kysyen, millainen teologinen ihmiskuva niistä välittyy, eli millaiseen teologiseen antropologiaan tekstit pohjautuvat. Tarkastelen myös, millaisia eroja kirkkojen ihmiskäsityksessä on havaittavissa, ja onko niissä mahdollisesti tapahtunut havaittavaa muutosta vuoden 1991 ja 2015 välisenä aikana. Kristillisten kirkkojen peruskäsitys ihmisestä on kautta maailman hyvin yhteneväinen, sillä Raamatun luomiskertomusten mukaan Jumala loi ihmisen omaksi kuvakseen ja kaltaisekseen.³ Teologista antropologiaa tarkasteltaessa eri kirkkokuntien, tunnustuskuntien ja yhteisöjen omista traditiosta käsin voidaan kuitenkin havaita jonkin verran eroavaisuuksia.

Järvenpään 1991 teologisten neuvottelujen tiedonanto ilmaisee suomalaisten luterilaisten ja ortodoksien toteavan yhdessä: ”Ihminen on luotu osallisuuteen Jumalasta ja hänen rakkaudestaan (Jumalan kuva ja kaltaisuus). Kristillistä ihmiskäsitystä tulkittaessa on kuitenkin havaittavissa tietty ero luterilaisessa ja ortodoksisessa traditiossa.” Tiedonannon mukaan tulkintojen ero oli havaittavissa siinä, miten keskusteluissa käytettiin käsitteitä ”kuva ja kaltaisuus” sekä ”laki ja evankeliumi”.⁴ Tässä tutkielmassa on näin ollen perehdyttävä huolellisesti näihin käsittepareihin.

Kirjassaan *Faith and Holiness* Risto Saarinen kokoaa yhteen tutkimukseen luterilais-ortodoksisten oppikeskustelujen aineistoa vuodesta 1959 vuoteen 1994. Pääasiassa hän käsittelee kansainvälisten dialogien satoa, mutta mukana on lyhyesti esiteltynä myös suomalainen paikallinen luterilais-ortodoksinen vuoropuhelu. Saarinen toteaa keskustelujen

³ 1. Moos. 1:1–2: 25.

⁴ Tiedonanto, Järvenpää 1991, 3.

olleen lähinnä toisiinsa tutustumista ja luonteeltaan vaatimatonta, mielipiteiden ja tiedon vaihtoa enemmän kuin todellista ekumeenista dialogia ja teologista lähentymistä. Järvenpään 1991 Tiedonannosta Saarinen nostaa kirjaansa neuvottelujen teologista antropologiaa käsitelleen aihepiirin osalta käsitteparit ”kuva ja kaltaisuus” sekä ”laki ja evankeliumi”, sekä toteamuksen siitä, että näihin liittyy luterilaisessa ja ortodoksisessa traditiossa tulkintaero. Saarinen jäi kaipaamaan Tiedonantoon lisää informaatiota siitä, mitä tai millaisia nämä tulkintaerot ovat.⁵ Järvenpäässä pidetyissä esitelmissä piispa Ambrosius ja vt. professori Eeva Martikainen kuvaavat kirkkojensa ihmiskäsityksiä ja avaavat näitä käsittepareja. Kiinnostavaa olisi ollut saada luettavaksi tai kuultavaksi aiheista käydyt keskustelut esitelmien jälkeen, ehkä niistä olisi ilmennyt tarkemmin eroavaisuudet kirkkojen ihmiskäsityksissä.

Luterilainen kirkko on osa läntistä kristinuskon tulkintaa, ortodoksisen kirkon juuret ovat puolestaan itäisessä kristinuskon tulkinnassa. Juha Pihkalan mukaan tapa hahmottaa maailmaa muodostuivat kirkkojen kulttuuriseksi vedenjakajaksi. Idän ortodoksisuus nojaa johanneslaiseen linjaan, jossa pelastus kuvataan osallisuudeksi jumalallisesta elämästä. Lännen latinalais-roomalaisesta näkökulmasta paavalilainen vanhurskauttaminen on koettu omaksi. Nämä painotus erot, yhteisen kielen katoaminen sekä maailmanhistorialliset tapahtumat, kuten esimerkiksi 1500-luvulla läntisen kirkon jakanut reformaatio, katkaisivat ja pirstoivat vuosisadoiksi kristittyjen yhteyden. Pihkala toteaa, että jännitettä ja hajaannusta kristittyjen välillä on myös tietoisesti ylläpidetty niin silkan vallanhalun kuin erilaisuuden pelonkin vuoksi aina nykyaikaan saakka. Ekumeenisissa keskusteluissa on kuitenkin viimeisten vuosikymmenien aikana saatu sovitettua monia keskeisiä tulkintaeroja, ja perustava yhteys kirkkojen välillä on jälleen löytynyt.⁶ Vuosikymmeniä jatkuneissa teologisissa neuvotteluissa Suomessa, kaukana Roomasta, Luterilaisen maailmanliiton päämajasta Genevessä tai Konstantinopolista, ei kuitenkaan ole läsnä vain kaksi suomalaista kirkkoa, vaan kaksi kirkkoa, jotka ovat osallisia omasta laajemmasta kirkkoperheestään ja niiden traditiosta, arkkipiispa Johannes muistutti omassa avauspuheenvuorossaan.⁷

⁵ Saarinen 1997, 20, 175 – 178.

⁶ Pihkala 2017, 14-15.

⁷ Arkkipiispa Johannes, 1991. Avajaissanat.

Aiempi tutkimus ja lähteet

Suomen luterilaisten ja ortodoksien välistä ekumeenista dialogia on tutkittu verrattain vähän, joten akateemista tutkimuskirjallisuutta ja artikkeleita ei juurikaan ole löydettävissä. Taustalla lienee tutkijoiden mielenkiinnon kohdistuminen Suomen evankelis-luterilaisen kirkon käymiin dialogeihin Venäjän ortodoksisen kirkon kanssa, sekä ekumeeniseen dialogiin suurten kirkkoyhteisöjen välillä, esimerkiksi Luterilaisen maailmanliiton ja Katolisen kirkon kesken. Merkille pantavaa on, että Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon oppikeskustelut alkoivat jo 1979, siis paljon aiemmin kuin suomalainen luterilais-ortodoksinen dialogi. Näissä venäläisten kanssa käydyissä keskusteluissa on aivan alusta asti ollut tarkkailijoina Suomen ortodoksisen kirkon edustajia⁸. Suomalais-venäläistä prosessia on tutkittu enemmän, ja siitä on julkaistu väitöskirjoja, tutkimuskirjallisuutta sekä artikkeleita, joita käytän omassa tutkielmassani soveltuvien osien. Tomi Karttusen mukaan Venäjän ortodoksisen kirkon kanssa käyty dialogi, ja sen myötä Suomessa käynnistynyt syvälinen teologinen työskentely ja tutkimus, on vaikuttanut erittäin merkittävästi Suomen evankelis-luterilaisen kirkon itseymmärrykseen, teologiseen ajatteluun sekä käytännön teologiseen pohdintaan.⁹ Tutkielmani kirjallisuuteen kuuluu myös ekumeenisia keskusteluja ja niiden luonnetta käsittelevää aineistoa sekä ortodoksista uskonymmärrystä ja teologiaa avaavaa kirjallisuutta.

Päälähteinä tutkielmassani on Järvenpäässä 1991 pidettyjen teologisten neuvottelujen Tiedonanto sekä kirkkojen ihmiskäsityksiin liittyvät esitelmät. Tiedonanto on suppeahko selostus neuvottelujen kulusta ja sisällöstä, sekä siihen osallistuneiden valtuuskuntien kokoonpanosta, mutta se sisältää silti kiinnostavia ja tutkielmani kannalta merkittäviä näkökulmia. Ortodoksisen kirkon näkökantoja avaavan esitelmän oli valmistellut Joensuun piispa Ambrosius, joka kuitenkin sairauden vuoksi oli estynyt osallistumasta neuvotteluihin. Luterilaisen osapuolen esitelmän piti vt. professori Eeva Martikainen. Molempien esitelmien otsikko oli sama: ”Kirkkojemme ihmiskäsitys ja nykyaika”.¹⁰ Arkistolähteinä tutkielmassani käytän luterilaisen osapuolen neuvottelukunnan muistioita, jotka on arkistoitu Kirkkohallituksen ekumeeniseen arkistoon originaaleina. Kahteen muistioon on tallennettu Järvenpään 1991 keskusteluihin valmistautuvan neuvottelukunnan pohdintaa, viimeisessä muistiossa arvioidaan ortodoksisen osapuolen kanssa käytyä keskustelua. Näiden arkistolähteiden äärelle palaan tutkielman johtopäätöskien yhteydessä.

⁸ Karttunen 2020 a, 51.

⁹ Karttunen 2016, 306.

¹⁰ Tiedonanto Järvenpää 1991,1,3. Tiedonannosta ei ilmene kenen toimesta piispa Ambrosiuksen esitelmä tuli kuulluksi.

Tutkimusmenetelmä

Tutkimusmenetelmä tässä tutkielmassa on systemaattinen analyysi. Kandidaatin tutkielman yhteydessä perehdyin Jari Jolkkosen näkemyksiin systemaattisesta analyysistä, ja tässä yhteydessä palaan niihin uudelleen. Jolkkosen mukaan systemaattisella analyysillä tarkoitetaan tiettyä menetelmien joukkoa, joiden avulla valittua tekstiä tarkastellaan ja analysoidaan. Nämä tekstianalyttiset menetelmät ovat oleellisesti toisiinsa liittyviä, ja Jolkkonen mainitsee niiden muodostavan ikään kuin neljä eri tasoa. Systemaattisessa analyysissä luodetaan tekstiä käsitteiden, väitteiden, argumenttien ja edellytysten tasoilla.¹¹ Tieteellisessä tekstissä käsitteiden tulee olla selkeitä. Näin on Jolkkosen mukaan erityisesti teologiassa, jonka viitekehyksessä esimerkiksi muiden tieteen alojen piirissä muotoutuneiden käsitteiden merkitys saa aivan oman merkityksensä, ne on ”kastettu kristityiksi”, kuten Martti Lutherkin aikoinaan asian ilmaisi. Käsitteillä on lisäksi pitkä historia, ja toisinaan hyvin latautunutkin sisältö. Teologisen tekstin käsitteiden analyysiä syvennettäessä kokonaisten väitelauseiden analyysiksi päästään selville, mitä kirjoittaja tekstissään itseasiassa väittää, mikä on sen sisältö ja vaikutuspyrkimys, Jolkkonen jatkaa. Systemaattisessa analyysissä myös tekstin argumentaatio, eli se, miten kirjoittaja perustelee esittämänsä asiat ja millaisia taustaoletuksia niihin sisältyy, on oleellista. Tämä koskee Jolkkosen mukaan sekä yksittäistä että koko tekstin argumentaation kokonaisuutta. Teologisen tekstin ajatuksellisten lähtökohtien johdonmukaisuuden selvittämiseen ja arvioimiseen Jolkkonen esittää välineeksi tekstin edellytysten analysointia. Tällöin pyritään selvittämään kirjoittajan teologiset ja filosofiset ajatuslähtökohdat, jotka muodostavat tekstin niin sanotun strukturoivan periaatteen. Tämä lähestymistapa on erityisen hedelmällinen silloin, kun tekstin kirjoittaja pyrkii esittämään tuotannossaan jonkin kokonaissysteemin, Jolkkonen tähdentää.¹²

Risto Saarinen antaa toimittamassaan *Ekumeeninen työkirja, kirkkojen tekstejä 1973 – 1997*, erinomaisia neuvoja, kuinka tutkimuksen tekijän tulisi lähestyä ekumeenisiä tekstejä. Kysymyksen asettelua ei kannata liian tarkasti, ennen aineiston hankintaa. Tutkimusprosessi muodostuu aiheen valinnan ja aineiston määrittelyn rajauksesta. Liian tarkka ja ennenaikainen aiheen määrittely haittaa esimerkiksi kiinnostavien tutkimusongelmien huomioimista. Kysymyksen asettelu voi alkaa aineistoon tutustumisen jälkeen, se tarkentuu, ja sen pohjalta muodostuu mahdollisesti hyvinkin selkeä tutkimushypoteesi. Asiakirjojen analyttisessä lukemisessa on huomioitava niiden synty ja tausta¹³, sitovuusaste, aineistossa esiintyvien

¹¹ Jolkkonen 2007, 12.

¹² Jolkkonen 2007, 12 – 20.

¹³ Saarinen lainaa Tuomo Mannermaata, jonka mukaan ekumeenisen asiakirjan paras kommentaari on sen syntyhistoria. Saarinen 1998, 258.

käsitteiden tarkastelu sekä argumenttien tarkastelu. Tutkielmani lähdeaineisto kuuluu Saarisen määritelmän mukaan pääasiassa vaatimattomamman hierarkian luokkaan, joten niiden sitovuusaste ei ole suuri, vaan ne esittelevät lähinnä kirjoittajan ja hänen kirkkokuntansa kantaa.¹⁴

Ekumeenisen dialogin luonteesta

Avatessaan Järvenpään kolmannet suomalaiset luterilais-ortodoksiset teologiset neuvottelut piispa Kalevi Toiviainen, luterilaisten delegaation johtaja, esitteli erilaisia ekumeenisia toimintamalleja ja niiden päämääriä. Hänen mukaansa ekumeenisiin neuvotteluihin osallistuvilla kirkkoilla on olemassa omia eri tavoin painotettuja tavoitteita keskusteluille, samoin kuin koko ekumeenisella toiminnalla yleisestikin on eri tavoin painotettuja pyrkimyksiä.¹⁵

Piispa Toiviainen hahmotteli puheessaan erilaisia ekumeenisia toimintamalleja. Jumalanpalveluskeskeisellä (*koinonia, communio*) yhteyden tulkinnalla tarkoitetaan sanassa ja sakramenteissa itsensä lahjoittavan kolmiyhteisen Jumalan lahjan vastaanottamista uskossa, ja siihen perustuvaa yhteistä pyrkimystä ekumeniassa. Toiviaisen tarkoittanee monimutkaisella ilmauksellaan yhteisen jumalanpalveluksen ja ehtoollisyhteyden kautta avautuvaa kristittyjen yhteyttä. Toiviaisen mukaan jumalanpalveluskeskeinen ekumenia oli joutunut antamaan jo 1960-luvulta lähtien tilaa niin sanotulle palvelukeskeiselle ekumenialle.

Sen keskiössä on puolestaan ”sosiaalinen evankeliumi”, kirkkojen yhdessä tekemä vähäosaisten auttamistoiminta ja diakoninen palvelu. Tällainen toiminta nähtiin Toiviaisen mukaan tienä ykseyteen, ja jopa sen kaikkein keskeisimpänä asiana. Toiviainen muistutti sosiaalisen evankeliumin olleen jo 1900-luvun alussa tunnettu painotus, mutta silloin ei hänen mukaansa kirkkojen yhteistoimintaa vielä katsottu välttämättömäksi. Kristittyjen yhteyden pääasiallinen perusta ei Toiviaisen käsityksen mukaan voi olla sellainen toiminta, joka ei ole korostetusti kristillisen yhteisön ominaisuus. Hyväntekeväisyyden ja kehitysavun piirissä on monenlaisiin eri arvopohjiin työnsä perustavia toimijoita, ei pelkästään kristittyjä. Sen sijaan kristityille on yhteistä armon vastaanottava usko, ja sen pohjalta he voivat toimia yhdessä kristittyinä. Toiviainen vaikuttaa puheessaan asettuvan vastustamaan vapautuksen teologian tematiikkaan liittyviä yhteiskunnallisia painotuksia ja tavoitteita kirkkojen työssä. Hän

¹⁴ Saarinen 1997, 10, 255 – 261.

¹⁵ Toiviainen 1991, 1.

kuitenkin toteaa puheenvuoronsa lopulla, että koska molemmat kirkot palvelevat samaa kansaa, on kirkkojen ihmiskäsitysten pohtiminen yhdessä sekä kirkkojen eettinen vastuu erityisen tärkeää.¹⁶

Erilaisin tavoin uskoaan ilmaisevat kristityt muodostavat kirkkoja. Näiden kirkkojen hallinnon ja rakenteen Toiviainen katsoo olevan yksi kristittyjen yhteyden elementeistä. Kirkkojen orgaaninen yhteys voisikin olla oma ekumeeninen ohjelmansa, Toiviainen pohtii. Puheessaan Toiviainen ei avaa tai syvennä tätä laajemmin näkemyksiään eri kirkkojen järjestyksestä, eikä sen merkityksestä ja mahdollisuuksista kristittyjen yhteyden tekijänä ekumeenisessa keskustelussa. Toiviainen jatkaa vielä huomiolla, että Järvenpään teologisten keskustelujen aiheet liittyvät ensimmäiseen ja toiseen edellä kuvattuun konseptioon, mutta siitä ei kuitenkaan voi tehdä johtopäätöstä, että keskustelu olisi niihin teemoihin liittyvä kannanotto.¹⁷

Piispa Toiviaisen puheesta ilmenee, kuinka erityinen keskustelutilanne ekumeeninen neuvottelu on. Sanat, käsitteet ja ilmaisut sekä niiden merkitykset vaikuttavat olevan painoarvoltaan äärimmäisen suuria. Puhe on tarkoin harkittua, ilmaisussa tavoitellaan tarkkuutta ja selkeyttä. Selvästi pyritään siihen, että ei sanota ja ilmaista mitään liikaa, mutta mitään oleellista ei jätetä pois. Asennoitumisesta voi havaita, että ekumeenisessa neuvottelussa keskustelijat eivät ole puhumassa vain omasta puolestaan. He ovat jonkin heitä itseään suuremman ja merkityksellisemmän asian äärellä edustamassa kirkkojaan. Keskustelu on painoarvoltaan suurta. Nykyään näkeekin ekumeenisista neuvotteluista ja teologisista oppikeskusteluista yhä useammin käytettävän termiä *ekumeeninen dialogi*.

Kirkkojen maailmanneuvoston keskuskomitea on vuonna 1951 muotoillut *ekumenian* seuraavalla tavalla: ”Se tulee kreikan sanasta *oikumene*, ja tarkoittaa koko asuttua maailmaa. Sanaa käytetään oikein, kun sillä kuvataan kaikkea, joka koskee koko kirkon koko tehtävää viedä evankeliumi koko maailmaan”. Termit *ekumenia* ja *ekumeeninen liike* ovat saaneet historian aikana useita määritelmiä. Tänä päivänä niillä yleisesti viitataan moniulotteisesti toimivaan kristittyjen liikkeeseen, johon olemuksellisesti kuuluvat lähetys sekä sosiaaliset ja eettiset kysymykset, ja jonka kaikkein merkityksellisimpänä tavoitteena on kirkkojen näkyvä ykseys, joka ilmenee yhdessä uskossa ja yhdessä ehtoollisyhteydessä.¹⁸

Dialogilla tarkoitetaan vuorovaikutustilannetta, jossa ensisijaista on vastavuoroinen tunnustaminen, lisääntyvä tieto ja tietoisuus sekä syvenevä ymmärtäminen. Dialogilla

¹⁶ Toiviainen 1991, 3.

¹⁷ Toiviainen 1991, 1 – 2.

¹⁸ Kutsu dialogiin 2016, 13.

tarkoitetaan siten tavoitteellisempaa ja syvempää vuoropuhelutilannetta kuin keskustelulla. Ihmisten välisessä kanssakäymisessä on aina mahdollisuus väärinymmärryksiin ja vastoinkäymisiin, joten dialogissa tulee varautua myös siihen, että se ei etene sujuvasti.¹⁹ Ekumeenisessa kontekstissa dialogi sisältää virallisen tason lisäksi kristittyjen keskinäisten suhteiden koko kirjon yhdessä lausutusta rukouksesta aina yhteiseen todistukseen koko maailmalle. Siinä on kyse virallisten delegaatioiden käymistä teologisista keskusteluista esimerkiksi opista, Raamatun tulkinnasta, sakramenteista, virasta ja kirkon olemuksesta. Sen syvin olemus ja tarkoitus on siirtyminen jakautuneisuudesta täyteen kommuunioon ja palveluun rakkaudessa ja nöyryydessä.²⁰ Oleellisinta kaikessa kristittyjen keskenään käymässä dialogissa on kuitenkin vilpitön, tietoinen ja yhteinen pyrkimys noudattaa Kristuksen, kirkon perustajan ja pään rukousta:

Minä rukoilen, että he kaikki olisivat yhtä,
niin kuin sinä, Isä, olet minussa, ja minä sinussa.
Niin tulee heidänkin olla yhtä meidän kanssamme,
jotta maailma uskoisi sinun lähettäneen minut.²¹

Minna Hietamäen mukaan ekumeenisen toiminnan eräs keskeisimmistä teologisista osatekijöistä on katumus maailman laajassa kirkossa vallitsevasta pirstoutuneisuudesta, sekä parannuksen tekeminen aiemmasta torjuvasta ja muut kristityt yhteyden ulkopuolelle rajaavasta asenteesta. Onhan ykseys kristittyjen omassa uskontunnustuksessa ilmaistu välttämätön kirkon tunnusmerkki. Ekumenialla on näin ollen myös hengellinen tavoite, joka edellyttää osapuolilta rehellistä itsetutkistelua rukouksessa, sekä myös yhteistä rukousta.²² Vuosikymmenien aikana käydyt ekumeeniset keskustelut ovat lisänneet sekä tietoa että keskinäistä ymmärrystä. Hietämäki näkee vastakkainasettelun asenteen antaneen yhä enemmän sijaa yhteyden etsimisen asenteelle. Diskurssi on siirtynyt ykseyden tavoitteesta yhteyden tavoitteeseen ja yhteisön luomiseen, *koinoniaan*. Tästä lähestymiskulmasta avautuu mahdollisuus syvään yhteyteen kristittyjen kesken, sekä yhteisöjen ja niiden jäsenten erilaisuuden ja erillisyydenkin hyväksymiseen. Ekumeenisessa toiminnassa on tulevaisuudessa mahdollista luopua vääränlaisesta yhdenmukaisuuden tavoitteesta, sietää erilaisuutta ja moninaisuutta sekä suhtautua toiseen kristittyyn vieraanvaraisuuden asenteella. Hietämäki kiteyttää näkemyksensä ekumeenisen dialogin tulevaisuudesta. Hän mainitsee myös kasteen uudelleen löydetystä ekumeenisesta merkityksestä, ja sen avaamista uusista

¹⁹ Kutsu dialogiin 2016, 19 – 20.

²⁰ Kutsu dialogiin 2016, 12.

²¹ Joh. 17:21.

²² Hietämäki 2016, 295.

näkymistä kristittyjen maailmanlaajalle yhteisölle. Kristityksi kastaminen on yhteisöllinen status, sillä kastettu liittyy osaksi kristittyjen maailmanlaajaa yhteisöä. Minna Hietämäki kysyy artikkelissaan suoraan, että jos ajattelemme jokaisen kastetun ihmisen olevan erityisellä tavalla Jumalan omakseen tunnustama, millaisia ekumeenisiä seurauksia sillä voisi olla?²³

²³ Hietämäki 2016, 300 – 303.

Järvenpää 1991

Tiedonanto

Järvenpään teologisten neuvottelujen tiedonanto on nimensä mukaisesti niukkatekstinen tiedonanto ja tiivis kuvaus siitä, keitä kolmansissa teologisissa neuvotteluissa oli läsnä valtuuskuntien jäseninä, ja mitä käytetyissä puheenvuoroissa ja esitelmissä sanottiin. Kahdesta pääteemasta ilmoitetaan lyhyesti, mitä osapuolet niistä yhdessä toteavat. Lopuksi kerrotaan neuvotteluja käydyn ”avoimessa ja rakastavassa hengessä”, ilmaistaan hyvien henkilökohtaisten suhteiden olevan avuksi myös kirkkojen välisen ymmärryksen syventämisessä sekä todetaan, että neuvotteluja jatketaan.

Suomen evankelis-luterilainen kirkko oli teologisten neuvottelujen isäntänä Kirkon koulutuskeskuksessa Järvenpäässä. Luterilaisten valtuuskuntaa johti Mikkelin piispa Kalevi Toiviainen, muut jäsenet olivat teologian tohtorit Lorenz Grönvik, Voitto Huotari, Hannu T. Kamppuri ja vt. professori Eeva Martikainen. Suomen ortodoksisen kirkon valtuuskuntaa johti Karjalan ja koko Suomen arkkipiispa Johannes, muut jäsenet olivat yliassistentti Jarmo Hakkarainen, teologian kandidaatti Heikki Huttunen ja teologian maisteri Olavi Merras. Sairauden vuoksi Joensuun piispa Ambrosius oli estynyt, kuten edellä jo mainittiin. Katolisesta kirkosta tarkkailijana neuvotteluissa oli Helsingin katolisen hiippakunnan yleisvikaari, teologian tohtori Jan Aarts. Kokouksen sihteeristöön kuuluivat arkkipiispan sihteeri Makarios Lehtimäki (SOK) ja kirjeenvaihtaja-sihteeri Minna Väliäho (SELK).

Piispa Toiviainen (SELK) esitteli tervetuliais- ja avauspuheessaan erilaisia ekumeenisia toimintamalleja ja niiden päämääriä, sekä hahmotteli ajan kuvaa eettisten kysymysten näkökulmasta. Hän mainitsi koko ihmiskunnan selviytymisen mahdollisuuksien olevan uhattuna ympäristön saastumisen ja ydinaseiden vuoksi, kuvaili ihmisoikeuksien ja niiden rikkomisen tulleen uudella tavalla esille uudenaikaisten tiedotusvälineiden myötä. Hän pohti, mikä on ihmisen arvokkuuden ja inhimillisyyden kannalta, esimerkiksi lääketieteen ja biologisten menetelmien kehittyessä, oikein ja sallittua. Toiviainen painotti erityisesti kirkkojen eettistä vastuuta, koska molemmat kirkot toimivat saman kansan keskuudessa. Hän myös muistutti ympäröivän yhteiskunnan vaativan kirkoilta eettisesti kestävää toimintaa.²⁴

Arkkipiispa Johannes (SOK) puolestaan iloitsi kirkkojen yhteisen ymmärryksen lisääntymisestä, mutta painotti lähentymispyrkimysten olevan riippuvaisia Suomea laajemmasta kirkkojen välisestä ekumeniasta, ja mahdollistuvan vain sitä kautta. Hän pohti

²⁴ Tiedonanto Järvenpää 1991, 2; Toiviainen 1991, 1-3.

suomalaisten kirkkojen käymien keskustelujen merkitystä ja tarkoituksenmukaisuutta sekä sitä, pitäisikö yhteyden ylläpitämiseen ehkä harkita joitakin uusia muotoja.²⁵

Tiedonannon mukaan kirkot totesivat yhdessä, että ihminen on luotu osallisuuteen Jumalasta ja Hänen rakkaudestaan, siis ihminen on Jumalan kuva ja kaltaisuus. Ihmiskäsityksen tulkinnassa on kuitenkin tiettyä eroa, mikä ilmeni keskusteluissa käsiteparien ”kuva ja kaltaisuus” sekä ”laki ja evankeliumi” käytössä. Ongelmakohtien erittelyä vaikeuttaa tiedonannon mukaan jonkin verran kirkkojen käyttämien teologisten termien erilaisuus.

Tiedonannossa kerrotaan kristillisen ihmiskäsityksen sekä kirkkojen tarjoaman yhteisöllisyyden sekä toisaalta yksilöllisyyden tarjoavan olemuksellisen tavan kohdata ihmisiä, jotka etsivät näitä asioita uususkonnollisista liikkeistä. Kirkot myös tulevat kiinnittämään enemmän huomiota jäsentensä pastoraaliseen kohtaamiseen sekä opetuksen selvyyteen.

Kirkot painottavat tiedonannossa, että kristillinen käsitys ihmisestä ja luomakunnasta luovat pohjan teologiselle opetukselle ympäristösuhteesta ja kristittyjen osallistumiselle ajankohtaisten ympäristökysymysten pohdintaan. Ihmisellä on vastuu luomakunnasta sen hallitsijana, viljelijänä, vaalijana ja vartijana.²⁶

Piispa Ambrosiuksen (SOK) esitelmä

Piispa Ambrosius hahmottelee esitelmässään ortodoksisen kirkon käsitystä ihmisestä. Hän viittaa esityksessään Raamatun ja kirkkoisien lisäksi myös ajankohtaiseen teologiseen kirjallisuuteen, josta löytyy kirjallisuusluettelo esitelmän lopussa. Ambrosiuksen esitelmä jakautuu kuuteen alaotsikkoon, jotka ovat: Ihmisen kutsumus, Vapaa tahto, lankeemus, synergia, Ihmisen kasvu ja kokonaisuus, Ihminen ja luomakunta, Ihmisen lankeemus ja kehitys, Sosiaalinen toiminta ja pyhyys. Kolmessa ensimmäisessä kohdassa Ambrosius esittelee ja kuvaa ortodoksisen teologian keskeisiä ihmiskäsitykseen liittyviä ydinkohtia, kolme viimeistä osaa kuvaa haasteita, joita kristillinen ihmiskäsitys kohtaa. Tarkastelen piispa Ambrosiuksen esitelmää tässä samassa järjestyksessä. Pidän perusteltuna kuvailla molempia esityksiä lyhyesti ennen syventävää tarkastelua, jotta lukijalle muodostuu ennakkokäsitys esitelmien rakenteesta ja sisällöstä.

Ortodoksisen teologian ihmiskäsityksen perusta on Jumalan luomistyö. Jumala loi ihmisen kuvakseen ja kaltaisuuteensa. Ihmisen kutsumus on elää Jumalan yhteydessä sekä

²⁵ Tiedonanto Järvenpää 1991, 2; Arkkipiispa Johannes 1991, Avajaissanat.

²⁶ Tiedonanto Järvenpää 1991, 3 – 4.

kasvaa yhä syvemmin ja lähemmin Luojansa kaltaisuuteen. Paratiisiin asutettu ihminen ei kuitenkaan ollut luotu täydellisyyteen aktuaalisessa mielessä, painottaa piispa Ambrosius, vaan potentiaalisessa mielessä, kasvamaan kohti Jumalaa. Ambrosius lainaa 600-luvulla eläneen Maksimos Tunnustajan ajattelua, jonka mukaan Jumala antoi luomalleen ihmiselle itsestään neljä ominaisuutta: olemisen ja ikuisuuden sekä hyvyyden ja viisauden. Olemisen ja ikuisuus ovat ihmisen ja Jumalan perusolemusta ilmentäviä yhteisiä ominaisuuksia, hyvyyden ja viisauden Jumala tarjoaa ihmiselle käyttöön otettavina mahdollisuuksina. Ambrosius laajentaa kuvaa vielä Johannes Damaskolaisen ajattelun kautta, jonka mukaan Jumalan kuvana olemisen viittaa rationaalisuuteen ja vapauteen, kaltaisuuteen luominen puolestaan ilmaisee hyveen kautta assimiloitumista Jumalan kanssa.²⁷

Jumalan kuvaksi luominen merkitsee ihmiselle sekä lahjaa että tehtävää, jatkaa piispa Ambrosius. Se, mikä kohottaa ihmisen eläinten yläpuolelle, tekee siis ihmisestä ihmisen, on vapaa tahto, järki sekä moraalisen vastuun taju. Jumalan kaltaisuus on puolestaan prosessi, johon ihminen on kutsuttu. Se on tavoite ja tarkoitus, jossa ihminen kasvaa yhteistyössä Jumalan armovoimien kanssa, mutta myös omien ponnistelujensa kautta. Tässä prosessissa ihmisellä on vapaa tahto, Ambrosius painottaa. Jumala loi meistä ihmisistä itselleen lapsia, me emme ole orjia. Jumala kolkuttaa ihmisen sydämen ovella, ja odottaa että ihminen avaa oven, Hän ei murtaudu väkivalloin eikä pakota. Kutsu yhteyteen kumpuaa Jumalan rakkaudesta ihmislastaan kohtaan.

Vapaus on ihmiselle olemuksellista, ja se on paljon enemmän kuin pelkkää moraalista vapautta, ovat ortodoksisen kirkon opettajat lausuneet aivan alusta lähtien. Vapaus on eskatologinen tila, joka eukaristisessa kommuuniossa tuo todeksi vapautumisen vääränlaisesta yksilöitymisestä ja jopa kuolemastakin, Ambrosius tähdentää. Ihminen voi valita hyvän ja pahan välillä. Kun Aadam valitsi tottelemattomuuden, hän itse erotti itsensä Jumalasta. Sen seurauksena sairaus ja kuolema tulivat koko luomakunnan todellisuuteen, mutta ei niinkään syyllisyys, opettavat ortodoksiset isät. Aadamın syyllisyys ei periydy, vaan jokainen ihminen on syyllinen oman vapaan tahtonsa nojalla tehdyistä tottelemattomuuden teoista maailmassa, jossa synti on läsnä kaikkialla, piispa Ambrosius lausuu. Hän selventää ajatusta Kallistos Warea lainaten, ja esittää, että idän kirkossa käsitys ihmisestä ennen lankeemusta ei ole niin korkea kuin lännessä, mutta myös käsitys lankeemuksen seurauksista on vähemmän ankara. Aadamilla ei ollut paratiisissa kaikkea mahdollista viisautta ja täydellisyyttä, vaan hän lankesi kehittymättömän yksinkertaisuuden tilasta.

²⁷ Piispa Ambrosius 1991, 1. Alaotsikko: Ihmisen kutsumus.

Synnissä on Ambrosiuksen mukaan kyse paljon suuremmasta asiasta, kuin vain jonkin moraalikoodin yksilöllisestä rikkomisesta tai syyllisyydestä psykologisesta näkökulmasta katsottuna. Synti on sitä, että ihminen tietoisesti katkaisee yhteyden Kolmiyhteiseen Jumalaan, minkä vääjäämättömänä seurauksena on tuomio. Persoonallinen ja rakkaudellinen vuorovaikutus Jumalan kanssa rikkoutuu, kommuunio särkyä. Tämän särkyneen kommuunion oli mahdollista korjautua vain Kristuksen työn kautta. Siitä lähtien ihmisen kokonaisvaltainen fyysinen, hengellinen ja henkinen kasvu kohti Jumalaa voi tapahtua vain synergiasa Kolmiyhteisen Jumalan ja ihmisen välillä. Ortodoksiset isät opettavat vielä, ettei Jumalaa voi oppia tuntemaan vain tiedon ja älyllisen prosessin kautta, vaan kyseessä on ihmiselle kokonaisvaltainen kehitystehtävä, kilvoitusprosessi eli askeesi.

Jumalan kuvan ihmisessä muodostaa ruumiin ja sielun kokonaisuus, ei kumpikaan yksin. Jumalan kuvaisuus tarkoittaa rationaalisuutta, vastuullisuutta itsestä sekä vapaata tahtoa, joka patristisen opetuksen mukaan lankeemuksessa tietyllä tavalla rajoittui, mutta säilyi kuitenkin osana ihmisen ominaisuutta. Nämä ihmisen erityiset ominaisuudet viittaavat piispa Ambrosiuksen mukaan siihen, miten ihminen persoonana ei ole luonnon lakien sitoma, ja miten hän erottuu luonnosta.²⁸ Ambrosius ei esitelmässään enempää avaa tätä kohtaa, jossa hän esittää, ettei ihminen persoonana ole luonnon lakien sitoma. Kohdassa ei myöskään ole viittausta esimerkiksi jonkun muun teologin ajatteluun. Jäin kaipaamaan tässä kohdin hieman lisää perusteluja ja avaavia näkökulmia.

Esitelmänsä seuraavassa osiossa, Ihmisen kasvu ja kokonaisuus, piispa Ambrosius kuvailee patristisen ajan kristillisen teologian ihmiskäsityksen muotoutumista juutalaisen ja hellenistisen traditioiden keskellä niiden eräänlaiseksi synteeksi. Juutalaisuudessa sydän oli hengellisen ymmärryksen keskus, ja ihminen materiaalisen ja immateriaalisen puolen ykseys. Hellenistisen hengellisyyden ja filosofian dualismi aineen ja hengen sekä kuolevaisuuden ja kuolemattomuuden välillä vaikutti varhaisten teologien ajatteluun. Erityisesti platonismiin ja uusplatonismiin on havaittavissa yhtymäkohtia joidenkin patrististen isien teksteissä, esimerkkeinä Ambrosius mainitsee Augustinuksen, Gregorios Nyssalaisen ja Origenen. Jumalan kuvakseen luoma ihminen nähtiin mikrokosmoksena, eräänlaisena välittäjänä, onhan ihmisessä tietynlaista samankaltaisuutta ja sukulaisuutta Luojansa kanssa.

Ihmisen kilvoittelussa hänen sielunsa ja ruumiinsa kirkastuvat yhtä aikaa, koska ihminen on yksi kokonaisuus. Täydellinen ruumiin jumalallistuminen on kuitenkin mahdollista vasta aikojen lopussa, Ambrosius kuvailee. Ikonimaalauksen traditiossa kuvataan

²⁸ Piispa Ambrosius 1991, 1 – 3. Alaotsikko: Vapaa tahto, lankeemus, synergia.

pyhiä ihmisiä jo ennakoiden tuota kirkastunutta ja pyhittynyttä ylösnousemusruumiin olotilaa, erilaisessa valossa ja eri näkökulmasta kuin realistinen muotokuva edellyttää. Pyhien ihmisten reliikit ja ikonit kertovat koko olevaista koskevasta tulevasta lunastuksesta.

Idän kirkon traditio on Ambrosiuksen mukaan ymmärtänyt, että Jumalan tunteminen tarkoittaa osallistumista elämään Jumalassa, mikä tarkoittaa intuitiivista ja välittömän kokemuksellista pyrkimystä kohti Jumalaa. Päämääränä on kasvaa aina vain yhä lähemmäksi Jumalaa ja päästä yhä täydellisemmin osalliseksi Jumalan energioista. Ortodoksinen teologia puhuu teosiksesta, jumalallistumisesta, ihmisen elämän päämääränä. Se ei ole kerran saavutettava täydellinen tila vaan jatkuva prosessi, jossa ihminen kasvaa Jumalan kaltaisuuteen yhä täydemmin. Oleellista on kuitenkin, Ambrosius painottaa, että ihmisellä ei koskaan tule olemaan osuutta Kolmiyhteisen Jumalan olemuksesta, vaan osallisuus Hänen energioistaan. Pyhä Kolminaisuus antaa kristitylle täydellisen mallin elämiseen rakkaudessa ja vuorovaikutuksessa muiden ihmisten kanssa, samoin kirkko saa mallin elämisestä Jumalan yhteydessä.²⁹

Siirtyessään käsittelemään kristillisen ihmiskäsityksen kohtaamia haasteita, piispa Ambrosius palaa vielä ajatuksiin ihmisestä mikrokosmoksena ja välittäjänä. Ihminen mielletään kommuunion rakentajaksi Jumalan ja muun luomakunnan välillä. Jumala antoi ihmiselle kyvyn, kutsumuksen ja mahdollisuuden toimia tässä tehtävässä. Ihminen on kuitenkin käyttänyt mahdollisuutensa väärin ja ottanut luomakunnan ahneudessaan häikäilemättömän riiston kohteeksi. Ihmisen toimien vuoksi ekologiset ongelmat ovat valtavia. Ambrosius painottaa, että ihmiseltä ei pidä nyt viedä ”kuninkaallista” ja ”papillista” vastuuta, päinvastoin, ihmisen on otettava vastuu lankeemuksestaan. Ihmisen on löydettävä todellinen osuus jumalalliseen elämään, silloin mahdollistuu myös luomakunnan eheytyminen. Ortodoksinen kirkon sakramentaalinen käsitys luonnosta asettaa myös ihmisen toiminnalle tiukat vaatimukset. Eukaristiassa ihminen kantaa takaisin Jumalalle leivän ja viinin, jotka kuvaavat ja edustavat koko luomakuntaa. Pyhitetyt ehtoollisaineet antavat esimakua luomakunnan tulevasta eheydestä.

Piispa Ambrosius viittaa joidenkin ortodoksiteologioiden esittämään kritiikkiin läntistä kristillisyyttä ja tieteen kehitystä kohtaan. Erityisesti kritisoidaan tiukan rajan vetämistä ihmisen ja muun luomakunnan välille. Luonnosta on tullut pelkkä objekti, kun teologia on spiritualisoinut pelastuksen. Ambrosius toteaa kuitenkin, että idän kirkot ovat yhtäläillä olleet mukana luomakunnan välineellistämässä omien jäsentensä kautta. Hän esittää toiveenaan,

²⁹ Piispa Ambrosius 1991, 3 – 6. Alaotsikko: Ihmisen kasvu ja kokonaisuus.

että kristittyjen pitäisi yhdessä olla työskentelemässä tasapainon löytämisessä luomakunnan varjelemisen ja hyväksikäytön välillä. Relevantteja toimintatapoja pitäisi Ambrosiuksen mukaan löytää yhdessä myös rauhan, oikeudenmukaisuuden ja luomakunnan eheyden edistämiseksi, kuitenkin omille hengellisen tradition arvoille uskollisina.

Ambrosius viitanee esitelmänsä tässä kohdassa Kirkkojen maailmanneuvoston vuonna 1983 käynnistämään ekumeeniseen Oikeudenmukaisuus, rauha ja luomakunnan eheys (ORLE/ JPIC) prosessiin, joka oli koonnut Euroopassa protestantit, katoliset ja ortodoksit yhteiseen yleiskokoukseen Sveitsin Baseliin vuonna 1989. ORLE-ohjelma haastaa kirkot toimimaan yhdessä kestäväen kehityksen suuntaan niin teologisesti, poliittisesti kuin eettisesti, tavoitteena löytää tasapaino ihmiskunnan ja luomakunnan suhteessa. Kirkkojen liturgiisiin kalentereihin onkin otettu Konstantinopolin ekumeenisen patriarkaatin mallin mukainen syys-lokakuussa vietettävä ”luomakunnan aika”.³⁰

Kirkon ihmiskäsitystä haastavina trendeinä Ambrosius pitää joidenkin ekologisten piirien voimakasta luonnon romantisoitua sekä panteistisiä virtauksia, joiden mystiikka, Ambrosiuksen sanoin, vetää yhtäläisyysmerkit Jumalan ja luonnon välille, tai ihmisen ja jumaluuden välille.³¹

Haasteina kristilliselle ihmiskäsityksille piispa Ambrosius näkee myös uudet uskonnolliset liikkeet sekä Asiasta peräisin olevat korkeat uskonnot, joiden piiriin on hänen mukaansa hakeutunut erityisesti monia nuoria ihmisiä etsimään hengellistä ja henkistä kasvua. Syyksi tähän ilmiöön Ambrosius näkee pietistissävytteisen hengellisen kulttuurin. Kulttuurin, jossa puhe keskittyy ihmisen lankeemukseen, avuttomuuteen ja syntisyyteen, unohtaen kasvun ja kirkastumisprosessin. Ambrosius ehdottaa, että kirkkojen olisi tuotava entistä enemmän esiin valoisaa ja korkeaa näkemystä ihmisestä ja hänen kutsumuksestaan. Pitäisi korostaa vapautta ja elämän ainutkertaisuutta, sekä Kristuksessa kirkastuvaa ja vielä tuonpuoleisessakin jatkuvaa elämää. Unohtamatta kuitenkaan lankeemusta ja kuolevaisuutta, joita esimerkiksi uususkonnolliset liikkeet eivät ymmärrä yhtä syvällisesti kuin kristillinen usko. Esitelmässään Ambrosius haastaa vielä kristilliset kirkot kehittämään seurakuntiansa toimintaa niin, että ihmiset löytävät syvästi kaipaamaansa hengellistä tukea ja ohjausta sekä lämmintä ja aitoa yhteisöllisyyttä.³²

Esitelmänsä lopuksi piispa Ambrosius puhuu ihmisen tehtävästä ja ihmisenä olemisesta. Jotta ihminen voisi löytää lähimmäisensä ja toimia hänen hyväkseen, on hänen oman sisäisen

³⁰ Oikeudenmukaisen maailman etulinjassa s.a.

³¹ Piispa Ambrosius 1991, 6 – 8. Alaotsikko: Ihminen ja luomakunta.

³² Piispa Ambrosius 1991, 9 – 10. Alaotsikko: Ihmisen lankeemus ja kehitys.

elämänsä oltava kunnossa. Ihmisen kutsumuksella pyhyteen ja yhteiskunnassa tapahtuvalla Jumalan tahdon toteuttamisella on sama lähtökohta ja tavoite. Kirkon syvin tehtävä on hengellinen tehtävä. Siksi ortodoksiset kirkot ovat olleet kriittisiä ekumeenisessa liikkeessä esiintyneeseen liian ”horisontaaliseen” toimintaan. Se, mihin piispa Ambrosius haastaa toista suomalaista kansallista kirkkoa, on rikkaan kristillisen hengellisen perinnön ja elämäntavan elvyttäminen yhteisen dialogin kautta. Suomeen ei hänen mukaansa tarvitse tuoda idän eikristillisten uskontojen ja kulttuurien meditaatiota, hiljentymistä, yksinkertaista elämäntapaa tai askeesia. Ne ovat jo olemassa molemmissa kirkoissa, niiden omassa perinteessä.³³

Piispa Ambrosiuksen esitelmä avaa ortodoksisen kirkon ihmiskäsitystä selkeästi. Teologisen antropologian taustoittaminen vaikuttaa, läntisestä kristinuskon perinteestä tulevalle luterilaiselle, ortodoksisen teologian käsitteitä hyvin avaavalla, ja ydinkohtiin keskittyvältä. Esitelmän lukijalle muodostuu kuva siitä, että Ambrosius on kohdistanut sanansa nimenomaan Järvenpäässä paikalla olleelle luterilaiselle osapuolelle. Hän kuvaa kirkkonsa teologiaa syvästi ekumeenisessa hengessä, kristittyjen yhteistä ymmärrystä etsien, kuitenkin uskollisena omalle hengelliselle traditiolleen.

Ortodoksinen ihmiskäsitys

Piispa Ambrosiuksen esitelmän perusteella ortodoksisen kirkon teologisen antropologian ytimessä on näkemys ihmisestä luotuna Jumalan kuvaksi ja kaltaisuuteen. Ambrosius lähestyy ortodoksista ihmiskäsitystä ennen kaikkea luomisen teologian näkökulmasta. Ihminen Jumalan kuvaksi ja kaltaisuuteen luotuna vaikuttaa olevan niin keskeinen näkökulma, että se muodostaa koko ortodoksisen teologian läpi leikkaavan perusajatuksen. Ortodoksinen kirkko ei opeta kuvan ja kaltaisuuden olevan synonyymisiä, vaan käsitteillä on erilainen merkitys kuin luterilaisessa teologiassa. Muita kiinnostavia näkökulmia Ambrosiuksen esitelmässä oli ihmisen lankeemuksen seuraukset, vapaa tahto, Jumalan toimiminen maailmassa energioiden välityksellä, ihmisen kilvoittelu armovoimien avulla ja teosis eli jumalallistuminen.

Vladimir Losskyn mukaan ortodoksisessa teologiassa Jumalan kuvakseen ja kaltaisuuteensa luoma ihminen on erityisessä asemassa verrattuna koko muuhun luomakuntaan. Ihminen on kokonaisvaltaisesti Jumalan luomus, Jumalan omin käsin maantomusta muotoilema kehollinen olento, johon Hän puhalsi oman elämänsä hengen. Ihminen on siten enkeleitä korkeampi, mutta samaa alkuperäismateriaalia kuin muu luomakunta. Erityislaatuinen luomistapahtuma erottaa ihmisen kaikesta muusta luodusta.

³³ Piispa Ambrosius 1991, 10 – 11. Alaotsikko: Sosiaalinen toiminta ja pyhyys.

Ihminen käsitetään eräänlaiseksi välittäjäksi, hänessä on luomakunnan ominaisuuksia ja jumalallisia ominaisuuksia. Edes syntiin lankeemus ei tuhonnut täysin Jumalan kuvaa ihmisessä, vaan se turmeltui.³⁴

Kallistos Ware puolestaan muotoilee, että Jumalan kuva ihmisessä merkitsee kaikkea sitä, mikä tekee ihmisestä todellisen persoonan ja sisäisellä vapaudella varustetun hengellisen subjektin. Ihminen on tiedostava moraalinen olento, joka kykenee tekemään oikein tai väärin. Waren mukaan kuva merkitsee ihmisen mahdollisuutta elää Jumalassa, kaltaisuus puolestaan merkitsee tuon mahdollisuuden prosessimaista toteutumista elämän aikana, mutta täysin vastasitten kun ihminen saavuttaa lopulta matkansa pään Jumalan valtakunnan tulevassa ajassa. Jumalan armon kanssa yhteistyöhön, synergiaan, kutsuttu ihminen kasvaa armovoimien avulla vaihe vaiheelta kohti täydellisyyttä Jumalassa. Ware huomauttaa tässä yhteydessä, että kaikki varhaiset kreikkalaiset kirkkoisät eivät tehneet eroa Jumalan ”kuvan” ja ”kaltaisuuden” välillä.³⁵

Ihmisen kokonaisvaltainen olemus sieluna, henkenä ja ruumiina ilmentää myös osaltaan ihmisen erityistä asemaa luomakunnassa. Ortodoksisen käsityksen mukaan ruumis maan tomusta luotuna on samaa materiaalia kuin muu luomakunta. Sielu on se elinvoima, joka elävöittää ruumiin ja saa sen liikkumaan, kasvamaan, havaitsemaan ja tuntemaan. Sielullaan ihminen paneutuu tieteeseen tai syventyy filosofiaan, analysoi loogisen ajattelun avulla havaintojaan. Sielu on järjellinen, tietoisuudella varustettu, ja tämä erottaa ihmisen sielun eläimen tai kasvienkin mahdollisesta sielusta Kallistos Ware opettaa. Hän jatkaa, että ihmiselle erityinen ominaisuus on henki, Jumalan henkäys, jolla ihminen hengellisesti, intuitiivisesti, ymmärtää iankaikkisen totuuden Jumalasta. Rationaalinen sielu ja hengellinen ymmärrys antavat ihmiselle kyvyn tehdä vapaita ja tietoisia ratkaisuja. Koska ihminen osallistuu luomakunnassa sekä niin sanottuun noettiseen, eli hengelliseen, että materiaaliseen elämäntasoon ortodoksinen ajattelu näkee ihmisen koko luomakunnan peilinä, mikrokosmoksena, pienenä maailmankaikkeutena. Kallistos Ware muotoilee asian siten, että ihminen mikrokosmoksena on koko maailman yhteenveto. Tässä roolissaan ihminen toimii välittäjänä, jonka kautta maailma palautetaan uhrina Jumalalle. Ihminen hengellistää luomakunnan hengellistämällä oman ruumiinsa, Pyhän Hengen temppelin, uhriksi Jumalalle. Koska ihminen on olemuksellisesti ykseys, eikä vain väliaikaisesti ruumiissa majaileva sielu ihminen kykenee toimimaan välittäjänä.³⁶

³⁴ Lossky 1978, 119 – 121.

³⁵ Ware 1985, 80 – 83.

³⁶ Ware 1985, 75 – 77.

Ortodoksisen kirkon, samoin kuin muidenkin kirkkojen, on ollut pakko ottaa lopulta kantaa vuosikymmeniä esillä olleisiin, ja ihmistä syvällisesti koskeviin, sosiaalieettisiin aiheisiin. Keskustelussa on usein ollut kysymys esimerkiksi seksuaalisesta suuntautumisesta, ja kirkkoja on vaadittu ottamaan selkeästi kantaa. Vuoden 2016 Kreetan kirkolliskokouksen jälkeen Konstantinopolin ekumeeninen patriarkka Bartolomeos asetti työryhmän pohtimaan ajankohtaisia yhteiskunnallisia kysymyksiä ortodoksisen perinteen pohjalta. Asiakirja *For the Life of the World (Maailman elämän edestä)* julkaistiin keväällä 2020. Ortodoksisen käsityksen mukaan ihmisen identiteetti ei tyhjenny mihinkään yksittäiseen piirteeseen, vaan perustuu kokonaisuudessaan Jumalan kuvaan ja kaltaisuuteen. Tässä ominaisuudessaan jokainen ihmispersoonaa on äärettömän arvokas, ainutlaatuinen sekä Jumalan rakkauden erityinen kohde. Jokaisen kristityn on vastustettava kaikkea lähimmäistä syrjivää toimintaa, ja sen sijaan on pyrittävä näkemään toisessa ihmisessä Jumalan kuva ja kaltaisuus. Näin on myös suhteessa seksuaalisuuteen. Fysiologinen ja psykologinen tosiasia on, että ihmisen syntyessä maailmaan monet ”lihan ja sydämen taipumukset ja kaipuun muodot”, eli seksuaaliset taipumukset, tulevat hänen mukanaan, ne eivät ole riippuvaisia yksityisistä valinnoista. Jo nuorena ne tulevat joko ravituiksi tai vaiennetuiksi, hyväksynnän tai torjunnan kautta. Olipa ihmisen seksuaalinen suuntautuminen mikä tahansa, ortodoksisen näkemyksen mukaan kristilliseen elämään kuuluu seksuaalisuudessa pidättyvyys, niin avioliitossa kuin sen ulkopuolellakin. Milloinkaan kristityn kutsu ei voi olla kutsu halveksuntaan tai vihaan toista ihmistä kohtaan. Asiakirjassa otetaan kantaa myös perhesuunnitteluun ja hedelmöityshoitoihin, ja niitä asetetaan puoltamaan, mutta esimerkiksi aborttiin ja hedelmöitettyjen ”ylimääräisten” munasolujen tuhoamiseen ortodoksinen kirkko suhtautuu ehdottoman kielteisesti. Perusteena jokaisen ihmiselämän mittaamaton arvo ja loukkaamaton arvokkuus.³⁷

Naisten ja miesten hengellinen ja persoonallinen tasa-arvo on ortodoksisen ihmiskäsityksen ydinajatuksia. Langenneessa todellisuudessa epätasa-arvo on kuitenkin todellisuutta, *Maailman elämän edestä*-asiakirja myöntää. Tässä yhteydessä kirkko irtisanoutuu selkeästi muinaisista pakanallisista käsityksistä, jotka liittyvät ajatukseen naisen rituaalisesta epäpuhtaudesta esimerkiksi synnyttämisen jälkeen, ja jotka ovat vaikuttaneet vahingollisesti ehtoolliskäytäntöön tai joihinkin rukouksiin. Asiakirja toteaa myös olemassa olevan todellisuuden naisten yhä kasvavasta osallistumisesta ortodoksisen kirkon elämään jopa sen tärkeimmissä tehtävissä esimerkiksi teologeina, kanonisen lain asiantuntijoina,

³⁷ *Maailman elämän edestä* 2020, 1, 10, 13.

kuoronjohtajina ja opettajina. Asiakirjassa annetaankin kirkolle tehtäväksi jatkaa pohdintaa, kuinka naiset voisivat parhaiten osallistua Kristuksen ruumiin rakentamiseen. Kysymys naisdiakonaatin palauttamisesta nykyaikana on nyt ajankohtainen ortodoksisessa maailmassa. Kaiken kaikkiaan asiakirja asettuu voimakkaasti puolustamaan ja edistämään ihmisten yhdenvertaisuutta, ihmisoikeuksia, ekumeenista dialogia, uskontojen välistä vuoropuhelua, erityisesti niin sanottujen Aabrahamin perillisten kanssa ja uskonnonvapautta. Tieteen saavutuksiin suhtaudutaan ortodoksisessa kirkossa myönteisesti, mutta luonnon riistämiseen ja ahneeseen hyötykäyttöön suhtaudutaan hyvin kriittisesti, sillä Jumalan luoma maailma on pyhä mysteeri, josta ihminen on osallinen ja riippuvainen.³⁸

Verkkolehden *Ennen ja nyt* artikkelissa helmikuussa 2018 Pekka Metso valottaa Suomen ortodoksisen kirkon kantaa samaa sukupuolta olevien perisuhteeseen vuoden 1990 jälkeen. Hänen mukaansa SOK näyttäytyy ulospäin yksimielisyyden saarekkeena, jonka bysanttilais-slaavilainen traditio on säilynyt ikiaikaisena ja muuttumattomana, vaikka todellisuudessa kirkon opetus on muuttunut ja muovautunut ajan saatossa ympäröivässä yhteiskunnassa tapahtuvien muutosten myötä. Virallisessa linjassaan SOK pitäytyy tiukasti kiinni perinteisestä kannasta avioliittoon, joka nähdään vain miehen ja naisen sakramentaalisena liittona, ihanteellisena pienoiskuvana kirkosta. Samaan aikaan piispat ovat tunnistanee ja tunnustaneet seksuaalivähemmistöjen olemassa olemisen kirkkonsa piirissä, ja arvioineet käsityksen perheestä ja parisuhteesta muuttuvan moniarvoisemmaksi. Ihmisten elämäntodellisuudet ovat aiempaa moninaisemmat, Metso jatkaa. SOK:n piispojen viesti seurakuntalaisilleen näyttäisi olevan, että yksittäisissä tapauksissa ihmisiltä ei vaadita ihanteiden täyttämistä, vaan on mahdollista etsiä ratkaisuja, joiden myötä moniarvoisempien elämäntodellisuuksien toteutuminen ei rajaa ketään pois kirkkonsa yhteydestä. Metso huomauttaa arkkipiispa Leon painottavan, että kuitenkin ehdoton raja tässä kulkee maallikoiden ja papiston välillä. Papistolta edellytetään sitoutumista kirkon virallisen opetuksen mukaiseen elämään.³⁹

Pekka Metson artikkeli keskittyy kuvaamaan ensisijaisesti SOK:n sisällä käytyä keskustelua samaa sukupuolta olevien parisuhteesta. Mielestäni siitä välittyy kuitenkin paljon laajempi näkökulma ortodoksisen teologiseen antropologiaan sekä SOK:n asemaan ortodoksisessa kirkkoperheessä ja Konstantinopolin ekumeenisessa patriarkaatussa. Metso kuvaa teologisen ajattelun muuttumista ja kehittymistä, sekä tämän prosessin haasteita ortodoksisessa maailmassa, joka arvostaa syvästi traditiotaan ja sen muuttumattomuuden

³⁸ *Maailman elämän edestä* 2020, 15 – 16, 29 – 36, 37 – 41.

³⁹ Metso 2018, 3 – 4, 13 – 14.

ideaalia. Erityisen kiinnostava Metson artikkeli on vielä siksi, että hän viittaa siinä useassa kohdassa metropoliitta Ambrosiuksen teologiseen ajatteluun. Järvenpään teologisissa neuvotteluissa 1991 ortodoksisen kirkon edustajana esitelmän laatinut piispa Ambrosius eteni urallaan sittemmin Helsingin metropoliitaksi.

Vt. professori Eeva Martikaisen (SELK) esitelmä

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon edustajana esitelmän Järvenpään teologisissa neuvotteluissa piti vt. professori Eeva Martikainen. Esitelmän otsikko oli aivan sama kuin ortodoksisen osapuolen edustajalla, piispa Ambrosiuksella: Kirkkojemme ihmiskäsitys ja nykyaika. Martikaisen esitelmä koostuu johdannon lisäksi kolmesta luvusta, joista kaksi jakautuu vielä alaotsikkoihin. Kolmas luku muodostaa yhden kokonaisuuden otsikkonsa aiheesta.

Ensimmäisen luvun otsikko on: I Laki liittymäkohtana kirkon ja muiden ihmiskäsitysten välillä. Tämän luvun alaotsikot ovat: 1. Lain luonnollinen ja negatiivinen käyttö, 2. Lain (positiivinen) sisältö ja 3. Lain transsendoiva merkitys. Toisen luvun otsikko on: II Lain positiivinen sisältö liittymäkohtana kirkkojen välillä: laki vaatii viimekädessä ihmistä, joka on Jumalan kuva ja kaltainen. Tämä luku jakautuu puolestaan seuraaviin alaotsikkoihin: 1. Lain ja evankeliumin ero, 2. Ihminen Jumalan kuvana ja kaltaisena – luomisen ja vanhurskauttamisopin yhteys sekä 3. Ihminen Jumalan kuvana: ihmisen suhde luontoon, lähimmäiseen ja Jumalaan. Kolmas luku on nimeltään: III Ihmisen uskonnollinen tarve ja uususkonnot.

Martikaisen esitelmän tekstiä tarkastellessani huomioni kiinnittyi siihen, että päinvastoin kuin piispa Ambrosiuksen esitelmästä, vt. professori Martikaisen esitelmästä ei löydy lainkaan viitauksia, lainauksia tai kirjallisuusluetteloja. Tämä tekee Martikaisen esitelmän tarkastelusta ja analysoinnista tutkielman tekijän kannalta haastavaa. Huomioni kiinnittyi tähän seikkaan myös siksi, että aiemmin lukemissani luterilaisten teologien laatimissa ekumeenisten dialogien teksteissä on yleensä runsaasti viitteitä Raamattuun, luterilaisiin tunnustuskirjoihin, akateemiseen tutkimuskirjallisuuteen sekä muuhun aineistoon, kuten esimerkiksi aiempien ekumeenisten dialogien julkilausumiin. Toki tiedostan myös sen, että esitelmä ei ole luonteeltaan verrattavissa akateemiseen kirjoitettuun tekstiin, vaan se on tarkoitettu kuultavaksi, ja ehkä esitystilaisuudessa myös kysymyksiä nostavaksi sekä kommentoitavaksi.

Martikaisen esitelmän taustalla oleva teologisen ajattelun konteksti avautuu jonkin verran, kun sitä lukee vertaillen hänen artikkeliinsa Kirkkojen ihmiskäsitys ja nykyaika kirjassa *Teologian perusmalleja klassisesta postmoderniin*. Kirja on Martikaisen omien artikkelien kokoelma, jossa hän tarkastelee teologian perusmalleja sekä teologianhistoriallisesti että teologian, kirkkojen ja kulttuurin kokonaiskentässä.⁴⁰ Artikkelin nimi on kirjassa lähes sama kuin Järvenpäässä 1991 pidetyn esitelmän, ja niiden sisällöt lähes identtiset. Tutkielman kirjoittajana haasteeni kevenee kuitenkin vain osittain, sillä Martikaisen kirja on julkaistu vuonna 1999, ja osa puheena olevan artikkelin kirjallisuudesta ja lähteistä on julkaistu vasta Järvenpään teologisten neuvottelujen jälkeen. Martikaisen esitelmän teologinen ajattelu vaikuttaa lähde- ja kirjallisuusluettelon perusteella liittyvän Lauri Haikolan, Juhani Forsbergin, Eero Huovisen, Jorma Laulajan, Tuomo Mannermaan sekä Wolfhart Pannenbergin ajatteluun.⁴¹ Seuraavaksi siirryn tarkastelemaan esitelmän sisältöä.

Esitelmänsä johdannossa Martikainen perustelee valitsemaansa näkökulmaa ja tarkastelumetodia esitelmän otsikon asettamaan haasteeseen. Kirkkojen ihmiskäsitystä ei hänen mukaansa ole mielekästä lähestyä ”yleisestä” antropologiasta käsin, koska silloin tarkastelun ulkopuolelle jää niin sanottu meta-antropologia, eli ihmiseen liittyvien käsitysten katsomukselliset ja uskonnolliset ulottuvuudet. Teologinen lähestymistapa on hänen käsityksensä mukaan luontevin, onhan kysymyksessä kirkkojen väliset oppikeskustelut.

Kirkkojen puhe ja opetus ihmisestä perustuu niiden omaan traditioon, oppiin ja teologiaan, mutta ne eivät sulje pois ihmisten omaa kokemusta, tai toisaalta tieteen tuomaa näkökulmaa ihmisestä. Kristinusko asettuu Martikaisen mukaan avoimeen vuoropuheluun muiden ihmiskäsitysten kanssa. Tieteen asettamaan haasteeseen ei ole hänen näkemyksensä mukaan niin vaikea vastata kuin muiden uskontojen, katsomusten tai ideologioiden ihmiskäsityksistä nouseviin haasteisiin. Tiede edustaa yleensä tarkemmin rajattua asiantuntemusta, muut uskonnot, katsomukset ja ideologiat puolestaan operoivat ihmistä koskevien kokonaisvaltaisten näkemysten alueella, ja saattavat myös edellyttää kannattajiltaan ehdotonta sitoutumista. Kristinusko muodostaa kuitenkin aina tietynlaisen korrektiivin⁴² tieteen ja erilaisten aatteiden ja katsomusten ihmiskäsityksille sekä suhteuttaa niitä, Martikainen painottaa. Erityisen haasteellisena kristillisen ihmiskäsityksen kannalta hän näkee niin kutsutut uususkonnot, jotka yhdistävät näkemyksiinsä osittain synkretistisiä ja osittain pseudo-tieteellisiä, sekä moninaisia katsomuksellisia ja uskonnollisia elementtejä.

⁴⁰ Martikainen 1999, 5.

⁴¹ Martikainen 1999, 180 – 181.

⁴² korrektiivi tarkoittaa oikaisukeinoa tai korjaavaa, oikaisevaa tekijää. Teinonen 1999, 182.

Johdanto-osan lopuksi Martikainen kiteyttää teologisen antropologian olevan ekumeenisessa keskustelussa aina kaksisuuntaista, eli silloin etsitään yhteyttä kahden tunnustuskunnan ihmiskäsitysten kesken sekä etsitään liittymäkohtia yleisinhimilliseen tieteelliseen antropologiaan. Näiden yhteyksien ja liittymäkohtien löytymisen hän katsoo olevan välttämätöntä. Ne ovat ehto avoimelle vuoropuhelulle ja siltojen etsimiselle keskusteluosapuolten erilaisten teologisten näkemysten välillä.⁴³

Esitelmänsä ensimmäisessä varsinaisessa luvussa vt. professori Martikainen valottaa käsitystä laista liittymäkohtana kirkon ihmiskäsityksen ja muiden ihmiskäsitysten välillä. Lain ja evankeliumin distinktio on luterilaisen teologian keskeisiä teemoja. Puhuttaessa laista niin sanottuna luonnollisena lakina, joka koskee kaikkia ihmisiä ja on kaikille yhteinen, laki muodostaa liittymäkohdan tieteelliselle, niin sosiaaliselle kuin psykologisellekin, ihmiskäsitykselle. Tällöin puhutaan järjen ja kokemuksen piiriin liittyvistä asioista, ja niitä koskeviin keskusteluihin kirkko voi Martikaisen mukaan osallistua oppinsa perustalta. Kirkon on mahdollista ottaa teologisesti huomioon se kaikki tieto, mitä tiede löytää ja tarjoaa ihmisestä fyysisenä, psyykkisenä ja sosiaalisena kokonaisuutena. Erityisen hedelmällisenä hän pitää lain ja evankeliumin distinktiota, kun puhutaan kristillisen uskon ihmiskäsityksestä suhteessa uususkontoihin, ja muihin epäterveen uskonnollisuuden piiriin kuuluviin ilmiöihin. Distinktio on ”hyvä lääke” silloin kun terveen ja sairaan, uskon ja järjen, jumalallisen ja maallisen rajat hämärtyvät ja sekoittuvat, Martikainen alleviivaa. Kirkon opetukseen ihmisestä sisältyy toisaalta perustavaa laatua oleva syvällinen tieto ja tuntemus ihmisen luonnollisesta rakenteesta, sekä toisaalta ehdottoman rakkauden sanoma.⁴⁴

Luterilaisen kirkon ihmiskäsitykseen kuuluu keskeisesti ajatus, että kaikki ihmiset tuntevat luonnostaan Jumalan lain, ja että omatunto syyttää ihmistä hänen rikkoessaan tätä lakia vastaan. Tällöin kysymyksessä on niin sanottu luonnollinen laki (*lex naturae*). Vaikka ihminen ei edes tunnustaisi Jumalaa, hän on ”Jumalan vasemman käden alla”, Martikainen vakuuttaa. Luterilaisen käsityksen mukaan yhteiskunta voidaan rakentaa oikeudenmukaiseksi juuri sillä perusteella, että ihmiset tuntevat luonnollisesti Jumalan lain. Erityisesti kristityt toimiessaan arkisissa tehtävissään ja töissään palvelevat Jumalaa niissä toimissaan. Yhteiskunnallisen oikeuden ilmaisijana laki (*usus civilis*) on luovuttamaton osa luterilaista lakikäsitystä. Laki asettaa rajoja esimerkiksi ihmisen ahneudelle ja samalla pyrkii suojelemaan yhteiskunnan heikoimpia jäseniä vahvempien riistolta. Martikaisen mukaan

⁴³ Martikainen 1991, 1 – 2. (Johdanto.)

⁴⁴ Martikainen 1991, 2 – 3. (I Laki liittymäkohtana kirkon ja muiden ihmiskäsitysten välillä.)

evankeliumin kannalta tällainen lain käyttö on niin sanottua negatiivista käyttöä, mutta silti ihmisyhteisön kannalta se on äärimmäisen tarpeellista.

Lain negatiivista käyttöä on sen käyttäminen myös varsinaisessa tehtävässään, eli hengellisessä käytössä (*usus spiritualis, usus theologicus*), Martikainen jatkaa, sillä laki paljastaa ihmisen todellisen ja perimmäisen tilan. Kuten edellä jo todettiin ihmisen tuntevan luonnollisen lain syyttävän elementin omassatunnossaan, niin laki hengellisessä mielessä paljastaa ihmisen syyllisyyden nimenomaan suhteessa Jumalaan. Koska ihminen on jo luonnostaan lain syytösten ja tuomion alla, ja niiden alle jäädessään tuhoutuva, lain saarnan tehtävä ei Martikaisen mukaan ole enää syyllistää ihmistä, vaan osoittaa ihmisen rajallisuus ja yhtä aikaa lain oma mahdottomuus. Kun tämä ymmärretään, on jo siirrytty käsittelemään lakia ja sen sisältöä teologisessa, eli positiivisessa merkityksessä Martikainen lausuu.⁴⁵

Laki vaatii pohjimmiltaan aina uskoa ja rakkautta. Uskoa Jumalaan ja rakkautta lähimmäiseen, ja näin on ollut sekä luterilaisen että jo alun perin alkukirkollis-kristillisen ymmärryksen mukaan, Martikainen painottaa. Luterilaisen käsityksen mukaan laki ei vaadi tekoja, vaan tekijää, hyvää persoonaa. Mikään käsky tai oma hyvä teko ei voi synnyttää hyvää persoonaa, vaan hyvä persoona syntyy ainoastaan uskossa ja luottamuksessa Jumalaan.

Martikaisen mukaan kristillisen kirkon ihmiskäsityksen ja yhteiskunnallisen ihmiskäsityksen yhteinen alue laajenee, kun tarkastellaan lakia sen sisällön näkökulmasta. Kristillisen käsityksen mukaan laki vaatii syvimmiltään uskoa Jumalaan, rakkautta lähimmäiseen ja huolenpitoa luonnosta. Yhteiskunnallinen näkemys lain velvoitteista kattaa myös kanssaihmiset ja luonnon, uskon Jumalaan se jättää ihmisen henkilökohtaiseksi asiaksi. Kun ihminen ymmärtää lain olevan rakkauden palveluksessa, oikeus ja oikeudenmukaisuus laajenee merkitsemään jokaisen ihmisten velvollisuutta edistää toisen hyvää. Laki ei siis ole vain tuomitsemassa jotakin väärää tekoa, vaan edistää yhteiskunnallista oikeudenmukaisuutta. Martikainen muistuttaa, että Luther ja ennen häntä jo kirkkoisät opettivat, että Jumalan laki ja käskyt vaativat suojelemaan ja kaikin tavoin edistämään lähimmäisen hyvää, ne eivät vaatineet vai olemaan tekemättä hänelle paha. Martikaisen mukaan vaikuttaa siltä, että itsekäs ja ainoastaan omaa etuaan ajava ihminen onkin pohjimmiltaan ja tiedostamattaan rakkauden lain tarpeessa.⁴⁶

Ennen siirtymistä esitelmänsä toiseen osakokonaisuuteen Martikainen tiivistää ja kertoo luterilaista ajattelua laista ja sen merkityksestä ihmiskäsitykseen liittyen. Hän käyttää ilmaisua lain transsendoiva merkitys. Ilmaisun taustalla on ajatus siitä, että lain pohjimmaisiksi

⁴⁵ Martikainen 1991, 3 – 4. (I 1. Lain luonnollinen ja negatiivinen käyttö.)

⁴⁶ Martikainen 1991, 4. (I 2. Lain (positiivinen) sisältö.)

vaatimukseksi ymmärretään rakkaus, ja näin ollen laki viittaa itsensä ulkopuolelle, sillä rakkaus ei koskaan toteudu pakolla ja vaadittuna, vaan se on lahjaa. Laki ei ole siten tyhjennettävissä itsensä toteutumiseen tai vaatimiseen, vaan rakkauteen, kaiken elämän alkuperäiseen lähtökohtaan. Laki rakkauden vaatijana viittaa siis Martikaisen mukaan implisiittisesti uskoon ja Jumalaan. Luomisessa ihminen on istutettu tämän jumalallisen ja ikuisen rakkauden yhteyteen. Ihmisen olemus ei siten ole vain materiaalista, psykologista tai sosiaalista, vaan yhtä aikaa näiden kanssa ihmisen olemuksella on teologinen ulottuvuus, joka on otettava huomioon ihmiskäsitystä koostettaessa. Näin ollen, Martikainen painottaa, tästä näkökulmasta katsottuna lain sisältö avaa yhteistä tarkastelupintaa kirkkojen väliseen keskusteluun ihmisestä Jumalan kuvana ja kaltaisena.⁴⁷

Esitelmän toinen osakokonaisuus keskittyy lain positiivisen käytön valottamiseen kirkkojen liittymäkohtana. Lain perimmäinen vaatimus luterilaisen näkemyksen mukaan on ihminen, jonka Jumala on luonut kuvakseen ja kaltaisekseen. Tästä asetelmasta Martikainen alkaa rakentaa siltaa luterilaisen ja ortodoksisen kirkon ihmiskäsityksien välille lain sisällön perimmäistä merkitystä tarkastelemalla. Tässä yhteydessä Martikainen myös huomauttaa, ettei lain ja evankeliumin distinktio sen enempää kuin lain käyttöjen erottelukaan ole ”tyypillisesti ortodoksisen teologian tunnusmerkkejä”. Luterilaisuuden tunnusmerkistöön nämä seikat sen sijaan liittyvät oleellisesti, samoin kuin lain yhteiskunnallisen käytön voimakas merkitys kirkon ja yhteiskunnan toimintoja yhdistävänä tekijänä.

Molempien kirkkojen ihmiskäsityksen perustan luo ajattelu ihmisestä Jumalan kuvana ja kaltaisena. Jumalan laki puolestaan vaatii uskoa ja rakkautta, sekä hyvää persoonaa lakia noudattamaan. Hyvä persoona voi toteutua ainoastaan ihmisen ollessa Jumalan kuva ja kaltainen, joksi Jumala ihmisen alun perin loi, Martikainen jatkaa. Hän huomauttaa vielä, että vaikka kirkkojen ihmiskuva on yhteneväinen, siinä on kuitenkin myös tiettyjä nyanssieroja. Eroista huolimatta puhuminen ihmisestä Luojansa kuvana ja kaltaisena on kristilliselle uskolle luovuttamatonta yhteistä sisältöä. Se on evankeliumin kieltä, sitä syvintä ja merkityksellisintä kieltä, jota kirkko ihmisille puhuessaan käyttää. Kirkkojen keskinäisissä oppineuvotteluissa sen sijaan teologioiden olisi hyvä ymmärtää, mikä syvällinen yhteys on lain ja evankeliumin erotuksen sekä ontologisen ihmiskäsityksen, eli Jumalan kuvaksi ja kaltaiseksi luomisen, välillä. Martikainen ikään kuin alleviivaten lausuu, että luterilaisen käsityksen mukaan evankeliumin substanssia, perimmäistä käsitystä ihmisestä Jumalan kuvana ja kaltaisena, nimenomaan suojelee lain ja evankeliumin erotus.⁴⁸

⁴⁷ Martikainen 1991, 5. (I 3. Lain transsendoiva merkitys.)

⁴⁸ Martikainen 1991, 5 – 6. (II 1. Lain ja evankeliumin ero.)

Martikainen siirtyy esitelmän seuraavassa osiossa tarkastelemaan luomisen ja vanhurskauttamisopin yhteyksiä. Hän valottaa luterilaista käsitystä siitä, kuinka ihminen Jumalan kuvana ja kaltaisena liittyy tähän tematiikkaan. Kirkot ovat pitkälti yhtä mieltä siitä, että vanhurskauttamisoppi liittyy elimellisesti luomisen teologiaan. Kun Jumala loi ihmisen kuvakseen ja kaltaisekseen, Hän loi ihmisen yhteyteensä, rakkauteensa ja rakkautensa kohteeksi. Luterilaisen käsityksen mukaan luominen merkitsi alkuperäisen ihmisen eheyttä Jumalan rakkaudessa. Eheys ilmenee ihmisten keskinäisissä suhteissa ja sopusointuisessa yhteydessä luontoon. Kristuksen lunastustyö sekä vanhurskauttaminen sanan ja sakramenttien kautta merkitsee ennen lankeemusta vallinneen alkuperäisen eheyden palauttamista. Vanhurskauttamisopin luomisteologinen pohja korostuu luterilaisen kirkon tavassa olla tekemättä eroa ilmaisujen ”kuva” ja ”kaltaisuus” välillä, sillä niiden on nähty olevan niin kiinteästi sidoksissa toisiinsa, Martikainen painottaa. Tämä näkemys ilmenee niin Lutherin teksteissä, luterilaisissa tunnustuskirjoissa kuin luterilaisen ortodoksiankin tavasta puhua kuvasta ja kaltaisuudesta synonyymeinä. ”Jumalan kuva” ilmaisu sisältää persoonallisen elävän yhteyden ja osallisuuden Jumalasta, ja jumalallisista Hyvistä. ”Jumalan kaltaisuus” ei ole millään tavalla irrallaan Jumalan kuvana olemisesta, vaan se on osallisuutta Jumalan ominaisuuksista, joita ilmentävät määreet rakkaus, iankaikkisuus, armo, rauha, ilo, totuus. Martikaisen mukaan vanhurskauttamisopin kannalta kuvan ja kaltaisuuden synonyymisyyteen liittyy oleellisen tärkeä korostus. Koska vanhurskauttaminen on osallisuutta Jumalan rakkaudesta ja hyvydestä se on pyhitystä, sillä armo ja pyhitys, usko ja rakkaus eivät ole toisistaan riippumattomia eivätkä ne ole mitään toisiaan seuraavia ihmisen tiloja. Ne ovat yhden kokonaisuuden eri puolia. Ihmisen tie jumalallistumiseen kulkee vain vanhurskauttamisen kautta, ja edistyminen tiellä vaeltamisessa on aina paluuta alkuun, kasteen armoon. Itsessään ihminen ei pysty sovittamaan itseään Jumalan kanssa, eikä lähestymään Häntä omin voimin tai kyvyin. Uskovan koko elämä on tällä tiellä kulkemista, sillä vanhurskauttaminen ei ole mikään kertaluontoinen tapahtuma, vaan prosessi Martikainen tähdentää.

Martikaisen mukaan kirkkojen ihmiskäsitysten välille on löydettävissä huomattavaa yksimielisyyttä silloin, kun puhutaan ihmisestä Jumalan kuvana ja kaltaisena luomisen perusteella. Jumalan luomana ihminen oli todellisesti osallinen jumalallisesta elämästä, jumalallisista lahjoista ja hyvyyksistä. Lutherin ajattelun mukaan kaltaisuuteen ei kuitenkaan kuulu mitään ”yliluonnollista” armoa, luonnollisen rakenteen yläpuolelta, vaan Jumalalta lahjana saatua osallisuutta Jumalan elämästä. Kaltaisuus oli siis osa ihmisen luotuisuuden olemusta. Jumala loi ihmisen osaksi fyysistä todellisuutta, luoduksi muiden luotujen

joukkoon, mutta silti erityisellä tavalla osalliseksi hengellisestä todellisuudesta, kaiken olemisen perustasta, Jumalasta.⁴⁹

Teologinen antropologia huomioi ihmisen erityislaatuisuuden, ja asettuu avoimesti oppivaan vuoropuheluun muiden ihmistä tutkivien tieteiden kanssa. Jumalan kuvakseen ja kaltaisekseen luoma ihminen on kuitenkin aivan erityinen osa luotua todellisuutta. Martikaisen mukaan ihmisen tietoisuus ja perustavaa laatua oleva suhde Jumalaan erottavat ihmisen muusta luomakunnasta, eräänlaiseen omaan kategoriaansa. Ihmisen ihmisenä olemiseen liittyy vielä Martikaisen mukaan erityinen aspekti, sillä itsestään tietoisena henkisenä ja hengellisenä olentona ihminen pystyy transsendoimaan myös itseään. Samalla hänelle avautuvat uudet merkitysulottuvuudet myös suhteessa toiseen ihmiseen sekä ympäröivään luontoon.

Ihmisen näkeminen Jumalan kuvana asettaa ihmisen kolmenlaiseen toisistaan riippuvaan eriasteiseen suhteeseen, Martikainen jatkaa. Nämä ihmisen suhteet luontoon, toiseen ihmiseen ja Jumalaan merkitsevät samalla haastetta kirkkoille, niiden julistukselle ja toiminnalle. Kristinuskon ydinkysymyksiin liittyvät asiat on otettava vakavasti.

Fyysiseltä olemukseltaan ihminen on osa muuta luomakuntaa, osa luontoa, samalla perustalla, mutta muusta luomakunnasta erottavalla tietoisella tavalla. Elääkseen ihminen tarvitsee luontoa, mutta tietoisena olentona ihmisen on mahdollista saada mitä tarvitsee kuitenkin tuhoamatta muiden luotujen elintilaa. Martikaisen mukaan ekologinen tilanne asettaa kirkkoille valtavan haasteen, sillä kirkkojen korostaessa ihmistä Jumalan luomana ja osallisena luomakunnasta, siitä riippuvaisena, ne eivät voi jäädä vaieten katsomaan ekokatastrofia, koska se tarkoittaa myös ihmisen tuhoutumista. Luonnon tasapainon järkkäminen kertoo ihmisen sairaudesta, alkuperäisen luontosuhteen järkkymisestä. Se kertoo myös järkkyneestä suhteesta toiseen ihmiseen, lähimmäiseen. Se kertoo rakkauden puutteesta.

Olellainen osa ihmisen ihmisenä olemisesta on suhde toiseen ihmiseen, Martikainen jatkaa. Hänen mukaansa kirkkojen olisi tunnettava uudemman psykoanalyysin tarjoama mahdollisuus tuntea ihmisen psyykkistä ja syvää emotionaalista rakennetta. Hän kuvailee psykoanalyysin primäärisuhdeteoriaa, jonka mukaan ihminen elää perustavalla tavalla suhteessa ”toiseen” ja tässä suhteessa ”toiseen” rakentaa minänsä, eli ”saa itsensä”. Näin tapahtuu erityisesti lapsen suhteessa vanhempaan, mutta myös muissa ihmissuhteissa läpi elämän. Ihmisen kyky transsendoida ja tiedostaa objekti viittaavat ihmisen viimeiseen kohteeseen, ”Toiseen” joka on kaiken takana. Kuten kirkot opettavat, ihmissuhteissa tapahtuu

⁴⁹ Martikainen 1991, 6 – 7. (II 2. Ihminen Jumalan kuvana ja kaltaisena – luomisen ja vanhurskauttamisopin yhteys.)

synnin aiheuttamia vääristymiä, sillä inhimillinen ”toinen” on puutteellinen ja vajavainen. Jumalan kuvana ihminen fyysisenä ja psyykkisenä olentona suuntautuu viimekädessä kohti läsnäolevaa Elämän Perustaa, kohti Viimeistä Toista. Kirkkojen käsityksellä ihmisestä Jumalan kuvana on näin ollen syvä ontologinen perusta, Martikainen painottaa. Tämä luo perustan hedelmälliselle vuoropuhelulle modernin tieteellisen ihmiskäsityksen kanssa, ja luo kirkkoille pohjan oppia uutta konkreettisesti, elävään elämään luodusta ihmisestä. Martikainen jatkaa haastamalla, että mikäli kirkot sivuuttavat luomisen uskonkohdan, ja keskittyvät liiaksi vain kristologisiin näkökulmiin ihmisestä⁵⁰, kirkkojen lain julistus jää ihmisille täysin käsittämättömäksi moraaliseksi vaatimukseksi, ja ihmisen ihmisenä olemisen puutteellisuuden paljastamiseksi. Suhde Jumalaan voidaan kirkon julistuksessa ja opetuksessa esittää suhteena toiseen, Martikainen esittää. Suhteena, jossa oleellisinta on partisipaatio, ja jossa ihminen aidosti ja todellisesti saa itsensä, ja jossa hänen on mahdollista kasvaa.⁵¹

Esitelmänsä kolmannessa osiossa Martikainen tarkastelee ihmisen uskonnollista tarvetta ja uususkontoja, keskittyen lähinnä New Ageen liittyviin teemoihin. Hän myös kritisoi terävästi omaa luterilaista kirkkooan sen tavasta kohdata ihmisiä elämän haasteiden ja suurten yhteiskunnallisten murrosten keskellä.

Martikainen luonnehtii lyhyesti New Agen keskeisiä ominaisuuksia ihmiskäsitykseen liittyen. Selkeimmin tunnistettavaksi piirteeksi Martikainen mainitsee niin sanotun esoteerisuuden, joka tarkoittaa ihmisen näkemistä ”jumalankaltaisena”, erityistä tietoa korkeammasta todellisuudesta omistavana olentona. Tällaisen uskomusmallin mukaan jumaluus asuu ihmisen sielussa, ja ihmisellä on mahdollisuus saavuttaa erityistä jumalallista tietoa esimerkiksi tiettyjen salaisten rituaalien kautta. Esoteerisuuteen liittyy Martikaisen mukaan myös tieteellisen tiedon ja inhimilliseen järkeen perustuvan rationaalisuuden halveksiminen sekä erilaiset vaihtoehtoliikkeet, esimerkiksi erityinen terveystieto omine harjoituksine ja hoito-ohjeineen.

Ihmisen ihmiseksi tekevässä rakenteessa oleva uskonnollinen tarve, kyky transsendoida itseään, ilmenee erityisellä tavalla niin yhteiskunnallisten ja ideologisten kuin ihmisten henkilökohtaistenkin murrosaikojen yhteydessä Martikainen pohtii. Hänen näkemyksensä mukaan uususkonnolliset liikkeet ovat saavuttaneet suurta suosiota ihmisten keskuudessa, koska kirkot eivät ole kyenneet näkemään ihmisten hätää tai tarjoamaan kaivattua syvää

⁵⁰ Tässä kohdassa Martikainen esittää kritiikkiä modernin teologian ja ekumeenisen liikkeen suuntaan, kuitenkin tarkentamatta tai yksilöimättä enempää kritiikin kohdetta.

⁵¹ Martikainen 1991, 7 – 10. (II 3. Ihminen Jumalan kuvana: ihmisen suhde luontoon, lähimmäiseen ja Jumalaan.)

sisäisyyttä, mystiikkaa tai yksilöllisyyttä. Niiden sijasta erityisesti luterilainen kirkko tarjoaa ulkonaisia valtarakenteita, abstraktia evankeliumia (barthilaisuus) tai Jumalan (moraali)lakia⁵², jonka kohteena on tahtonsa varassa moraalikäskyjä täyttävä autonominen ihminen. Protestantismin hapattama kirkko ymmärtää uskonnollisuuden vain hyvin kapeana osa-alueena ihmisyyttä.

Toisaalta Martikainen painottaa, että luterilaisen kirkon opetus ihmisestä Jumalan luomana reaalisenä ja fyysis-sielullisena olentona tarjoaa korrektiivin salatietoja korostaville uususkonnoille. Jumalan kuvakseen ja kaltaiseksi luoma ihminen on olemukseltaan luontoon ja kaltaisiinsa syvällisesti yhteydessä oleva ja niiden elämään osallistuva tietoinen persoona. Erityisen voimallinen vastalääke uususkontojen ja muiden New Age-liikkeen piiriin kuuluvien yhteisöjen ”salatieto”-uskonnollisuutta vastaan on luterilainen käsitys lain ja evankeliumin distinktiosta, joka formaalisesti rajaa ontologisen käsityksen Jumalan kuvasta ja kaltaisuudesta.

Esitelmänsä lopuksi Martikainen haastaa kirkon, olemuksensa mukaan universaalin, koska Jumala on kaikkien Jumala ja maailma Hänen maailmansa, kohtaamaan uususkonnolliset liikkeet, eikä vain sulkemaan niitä, ja niiden parissa olevia ihmisiä ulos. Kirkon opetus tuntee syvällisesti ihmisen rakenteen, välittää yhteydessään sakramenttien, sanan ja hengellisen elämän kautta ehdottoman rakkauden tarjoamaa anteeksiantamusta. Tätä ei ole tarjolla missään muualla.⁵³

Luterilainen ihmiskäsitys

Vt. professori Eeva Martikaisen esitelmän perusteella luterilaisen teologisen antropologian ytimessä on näkemys ihmisestä Jumalan kuvaksi ja kaltaiseksi luotuna. Hän lähestyy luterilaisen kirkon opetusta ihmiskäsityksestä lain ja evankeliumin distinktion näkökulmasta. Valittu näkökulma vaikuttaa ensin erikoiselta, toki perin juurin luterilaiselta. Tekstiin perehtyminen ja sen lukeminen Piispa Ambrosiuksen esitelmän rinnalla sekä Martikaisen muiden tekstien lukeminen avasivat hänen ajatteluaan, esitelmän sisältöä, sanomaa ja intentiota. Martikainen oli dogmaatikko, ekumeenikko ja systemaatikko sekä syvällinen teologinen ajattelija. Lukemani perusteella tulkitsen Martikaisen intention olleen avata lain ja evankeliumin distinktiota läsnäolueille kuulijoille nimenomaan ihmiskäsityksen

⁵² Ilmaisut ja muotoilu Martikaisen.

⁵³ Martikainen 1991, 10 – 12. (III Ihmisen uskonnollinen tarve ja uususkonnot.)

näkökulmasta, teologisesta antropologiasta käsin, jotta eri traditiosta tuleva kollega voisi helpommin hahmottaa luterilaisen teologian keskeisiin kuuluvaa ajatusta. Hänen valitsemansa lähestymistapa antaa myös hyvät ja selkeät työvälineet käsitellä tuolloin syvää huolestumista aiheuttaneita uususkontoja ja New Age-ilmiötä suhteessa kristinuskon ihmiskäsitykseen.

On syytä huomauttaa, ettei Martikainen toki yksin ole esitelmätékstin takana, vaan sitä on käsitelty ennen Järvenpään 1991 neuvotteluja keskusteluun valmistautuvan luterilaisen valtuuskunnan kokouksessa. 23.5.1991 päivätyin muistion mukaan neuvottelukunta keskusteli esitelmästä, ja siihen pyrittiin integroimaan keskustelussa esille tulleet kommentit ja ajatukset. Käytyä keskustelua ei ole kuitenkaan avattu muistiossa lainkaan.⁵⁴ Risto Saarinen painottaa, ettei kukaan yksilö kirjoita pelkkien lempiajatustensa mukaisesti ekumeenista asiakirjatekstiä, vaan lähtökohta on esittää ajatukset tavoitellen työryhmän ja koko kirkon yleistä hyväksyntää. Taustaesitelmien suhteen kirjoittajalla on kuitenkin vapaampi ilmaisun mahdollisuus edustaa enemmän omaa näkemystään tai kirkkokunnan kantaa.⁵⁵

Eeva Martikainen painottaa esitelmässään Lutherin, luterilaisten tunnustuskirjojen ja luterilaisen ortodoksian käyttävän synonyymisesti sanoja kuva ja kaltaisuus, kun puhutaan ihmisestä Jumalan kuvaksi ja kaltaiseksi luotuna. Ilmaisujen nähdään liittyvän niin kiinteästi toisiinsa, ettei niiden välillä tehdä eroa. Tämän näkemyksen taustalla on ennen kaikkea vanhurskauttamisopin luomisteologisen pohjan korostaminen. Jumalan kuvaksi ja kaltaiseksi luotu ihminen on luotu Jumalan rakkauteen ja Jumalan rakkauden kohteeksi, todella osalliseksi jumalallisesta elämästä, lahjoista ja hyvyyksistä. Luominen merkitsee Jumalan rakkauteen perustuvaa ihmisen alkuperäistä eheyttä. Eheä ihminen elää harmonisessa suhteessa toisen ihmisen ja luonnon kanssa. Lankeemus tuhosi ihmisen alkuperäisen eheyden, mutta Kristuksen lunastustyö sekä sanan ja sakramenttien kautta tapahtuva vanhurskauttaminen palauttaa eheyden ennalleen.⁵⁶

Tuomo Mannermaan mukaan Lutherin kristinuskonkäsityksessä Kristuksen inkarnaatio liittyy luontevasti vanhurskauttamisoppiin, perustuen vanhakirkolliseen kristologiseen ajatteluun, joskin erityislaatuisella korostuksella. Jumalan Logos ei inkarnaatiossa ottanut jonkinlaista neutraalia ihmisen luontoa, vaan syntisen ihmisen luonnon. Näin tehdessään Kristus omaksui ja kantoi reaalisesti kaikkien ihmisten kaikki synnit siinä ihmislunonnossa ja siinä ihmisruumiissa, joka Hän oli ihmisenä eläessään, itse kuitenkin syntiä tekemättä. Hänessä yhdistyivät todellisesti kaikkien ihmisten persoonat, Hän on jokainen syntinen

⁵⁴ Muistio 23.5. 1991, kohta 3.

⁵⁵ Saarinen 1998, 258.

⁵⁶ Martikainen 1991, 6 – 7.

ihminen. Kristus on uponnut kaikkiin synteihin ja kaikki synnit ovat uponneet Kristukseen. Pelastus on osallisuutta Kristuksen persoonaan, sillä nimenomaan Kristuksen persoonassa tapahtuu synnin, turmion ja kuoleman voittaminen. Uskossa ihminen osallistuu todellisesti Kristuksen persoonaan ja sen sisältämään jumalalliseen elämään. Mannermaan mukaan luterilaisen teologian keskeisimpiin ajatuksiin kuuluva vanhurskauttava usko merkitsee näin ollen todellista osallisuutta Jumalan olemukseen Kristuksessa.⁵⁷

Laila ja ihmisen uskolla on luterilaisen ajattelun mukaan selkeästi eri tehtävät. Suhteessa Jumalaan on kysymys uskosta, mutta suhteessa toiseen ihmiseen on kysymyksessä laki ja rakkaus. Pelastustienä laki on ehdottomasti pois suljettu, sillä se ei saa aikaan sitä, mitä Jumalan silkassa hyvydessään lahjoittama armahtava vanhurskaus saa aikaan: elämän ja autuuden. Laki ei saa aikaan uutta luomusta. Yksin usko, eli vain ja ainoastaan Kristus, synnyttää uuden ihmisen. Sen sijaan laki, jota ihminen on kykenemätön täyttämään, paljastaa ihmiselle hänen todelliset kasvonsa: syntisyyden ja syyllisyyden, ja ajaa ihmisen Kristuksen, Vapahtajan, luo. Luterilaisen opetuksen mukaan tämä onkin lain keskeisin teologinen tehtävä, sen syvä hengellinen tehtävä. Lain toinen tehtävä liittyy ihmisen elämään yhteiskunnassa ja suhteessa toiseen ihmiseen, silloin sen tehtävä on hillitä ”vanhaa ihmistä”, ja lakia on kunnioitettava hyvin korkeasti, siitä on ”tehtävä Jumala” vaatii Luther.⁵⁸

Laki ja evankeliumi -käsiteparia pidetään toisinaan luterilaisen teologian tiivistelmänä. Tosiasiallisesti se olisi paremminkin nähtävä periaatteena tai kriteerinä. Kristinuskosta puhuttaessa olisi tuotava tasapainoisesti esille evankeliumi, Jumalan antama iloinen uskonlahja Kristuksessa, sekä laki, Jumalan totinen toive ihmisen parannuksesta ja oikeudenmukaisuudesta. Toinen ilman toista johtaa kovin usein kristinuskon vääristymiseen.⁵⁹ Kuten Martikainen totesi esitelmässään, lain ja evankeliumin distinktio on hyvä lääke myös harhaoppeja vastaan.

Mannermaan mukaan Lutherin teologia, erityisesti vanhurskauttamisoppi, sisältää omatyypin jumalallistamisajatuksen, mutta sitä ei voi ”samastaa” sellaisenaan patristis-ortodoksiseen käsitykseen jumalallistamisesta, teosiksesta, vaan ne ovat ajatuksellisesti analogisia toisilleen.⁶⁰ Mannermaa arvelee kirjan viimeisessä lauseessa, että ortodoksisen ja luterilaisen jumalallistamiskäsityksen vertaileminen tulee olemaan tulevan teologisen tutkimuksen hedelmällinen tehtävä. Näin on tapahtunutkin, mutta näillä Mannermaan omilla

⁵⁷ Mannermaa 1981, 19 – 22.

⁵⁸ Mannermaa 1981, 34 – 39.

⁵⁹ Gassmann & Hendrix 2005, 83 – 84.

⁶⁰ Mannermaa 1981, 76.

tutkimuksilla ja havainnoilla on ollut merkittävä tehtävä ekumeenisessa dialogissa. Hän avasi luterilaisten ajattelua ymmärtämään, mistä teoksissa oikeastaan on kyse.

Luterilainen käsitys täydellisestä ihmisestä paratiisissa, onhan ihminen luotu Jumalan kuvaksi ja kaltaiseksi, aiheuttaa sen, että syntiinlankeemuksen seuraukset ymmärretään myös vakavampina ja totaalisempina kuin ortodoksisessa teologisessa antropologiassa. Ihminen ei voi kääntyä Jumalan puoleen omasta voimastaan, vaan Jumala tekee aloitteen, ja ihminen Jumalan rakastavan tarkoituksen voimasta vastaa kutsuun ja suostuu pelastukseen. Lahjaksi ja täysin ansiotta saatu Kristuksen armo tulee Pyhän Hengen välityksellä kirkossa sanan ja sakramenttien kautta ihmisen osaksi. Armosta vuodatetut hyveet muuttavat uskovaa sisäisesti niin, että hän itsestään tekee hyvää ja siten vapaasti täyttää Jumalan lain.⁶¹

Luterilainen identiteetti on Tomi Karttusen mukaan keskitien identiteettiä. Luterilainen ajattelu asemoituu vanhojen perinteisten kirkkojen ja protestanttisten kirkkojen välimaastoon, kuitenkin vakaasti omalla tunnustuksellaan seisten. Luterilaisille on tärkeää saada mahdollisimman paljon kristittyjä samaan Jumalan perheväen yhteyteen, Kristuksen kirkkoon. Luterilaisen ymmärryksen mukaan olemme osa yhtä, pyhää, katolista ja apostolista kirkkoa. Ymmärryksemme mukaan laki ja evankeliumi voidaan erottaa toisistaan selkeästi, mutta saman aikaisesti ne voidaan pitää erottamattomasti yhdessä, jotta usko ja rakkaus voi kokonaisvaltaisesti toteutua kristityn ihmisen elämässä. Luterilainen voi vapaasti ammentaa voimaa traditionsa virsilauluista ja yhteisestä pappeudesta, ja samalla kokea todellista yhteyttä ortodoksiseen, katoliseen tai anglikaaniseen perinteeseen sakramentaalisen sanan ja reaalipreesens-ajatuksen kautta. Luterilaisen uskonymmärryksemme pohjalta voimme myös rakentaa turvallista ja kaikista ihmisistä huolta pitävää yhteiskuntaa, ja panostaa esimerkiksi kattavaan kansanopetukseen ja korkeaan sivistykseen.⁶²

⁶¹ Gassmann & Hendrix 2005, 97 – 99.

⁶² Karttunen 2020 b, 126.

Suomalaisen luterilais-ortodoksisen teologisen dialogin 25-vuotisjuhlaseminaari

Vuonna 2015 marraskuussa pidettiin Helsingissä suomalaisten luterilaisten ja ortodoksien oppikeskustelujen 25-vuotisjuhlaseminaari. Risto Cantell (SELK) muisteli esitelmässään dialogin alkuvaiheita. Keskusteluyhteyksien muodostamisessa oli vaikeuksia, mutta lopulta viralliset teologiset keskustelut saatiin käyntiin. Vuonna 1984 arkkipiispa Martti Simojoki luonnehti puheessaan ekumeniaa Suomessa, ja tätä puhetta Cantell lainaa esitelmässään. Arkkipiispa Simojoen mukaan ekumeeninen tilanne Suomessa on ainutlaatuinen, sillä täällä kohtaavat kirkon itäinen ja läntinen haara toisensa. Tämä itäisen ja läntisen perinteen kohtaaminen on ratkaisevaa ainutlaatuiselle ekumeeniselle tilanteelle. SELK edustaa lännen kirkon perintöä, toinen sen perinnön jatkaja ja vaalija on Katolinen kirkko Suomessa, ortodoksinen kirkko edustaa idän kirkon perinnettä. Ominaista Suomessa tapahtuvalla ekumeeniselle työskentelylle on kahden kansallisen kristillisen tradition olemassaolo ja kohtaaminen. Arkkipiispa Simojoki kutsui kaikki Suomessa toimivat kirkot ja kristilliset yhteisöt tervetulleiksi Suomen Ekumeenisen Neuvoston jäsenyyteen. Hän lausui myös erikseen, että SELK on valmis aloittamaan keskustelut SOK:n kanssa heti kun ortodoksinen osapuoli on siihen valmis. Risto Cantell kertoo esitelmässään, että arkkipiispa Paavali (SOK) soitti seuraavalla viikolla arkkipiispan kansliaan Turkuun, ja kertoi toiveestaan tavata arkkipiispa Vikström mahdollisimman pian. Tapaamisaika järjestyi nopeasti, ja sen jälkeen suuren yksimielisyyden vallitessa aloitettiin valmistelut suomalaista luterilais-ortodoksista dialogia varten. Ensimmäiset teologiset neuvottelut kirkkojen kesken pidettiin Mikkelissä syksyllä 1989.⁶³ Cantellin esitelmä ilmentää mielestäni erinomaisesti sitä tosiasiaa, että ekumeeninen prosessi on paitsi organisaatioiden työskentelyä, myös ihmisten keskinäistä henkilökohtaista vuorovaikutusta, kohtaamista, luottamusta ja kunnioitusta.

Olavi Merras (SOK) puhuu yhteisen kielen merkityksestä ekumeenisessa dialogissa. Jotta keskustelu voi edetä, on osapuolten pystyttävä ymmärtämään toisiaan. Merras pohtii, kuinka vaikeaa onkaan käydä dialogia vieraalla kielellä, kun samaa kieltä puhuvienkin kesken se on haasteellista, ja viittaa suomalais-venäläisiin luterilais-ortodoksisiin dialogeihin ja vastaaviin kotimaisiin. Erityisen haasteen edessä ekumeeninen dialogi on juuri luterilais-ortodoksisessa keskustelussa siksi, että läntinen ja itäinen kristikunta puhuvat keskenään erilaista teologista kieltä, näin ollen niiden teologisen ajattelun rakennelmatkin eroavat

⁶³ Cantell 2015, 13 – 14.

toisistaan. Semantiikasta, kielen merkityksistä, kasvaa vaikeuksia ymmärtää toista ja hänen teologista ajatteluaan. Merras korostaa puheenvuorossaan, että keskustelua tarvitaan ja vakavaa yritystä ymmärtää toista, jotta kirkot voivat olla antamassa yhteistä todistusta maailmalle, että ne ovat ”yhtä Kristuksessa”. Kirkkojen, kaikkien kristillisten kirkkojen, on korostettava jatkuvasti kristittyjen ykseyttä, vain sellainen puhe voi tuoda ne lähemmäksi toisiaan.⁶⁴

Ajattelutavan ja tradition merkityksestä juhlaseminaarissa puhui emerituspiispa Kalevi Toiviainen (SELK). Luterilaisen ja ortodoksisen kirkon luonteet ovat Toiviaisen mukaan erilaiset, sillä läntisen ja itäisen tradition pelastusta koskevat ajattelutavat ovat erilaiset. Nämä käsitykset pohjautuvat ehkä jo Uudessa testamentissa esiintyneeseen erilaiseen lähestymistapaan. Viimeistään jakamattoman kirkon aikaan on ollut itäisen tradition alueella johanneslaiseen ajatteluun perustuvaa Jumalan yhteydessä kasvamista korostavaa opetusta, läntinen opetus on pohjautunut puolestaan paavalilaiseen lahjoitetun vanhurskauden käsitykseen. Toiviainen toteaa myös, että ortodoksinen kirkko ei tarkastele dogmaa vain teoreettisena ja älyllisenä periaatteena, vaan ennen kaikkea kirkon kokemuksena, ja liturgiaa sen ilmentäjänä. Luterilaisuus puolestaan hahmotetaan kovin helposti oikeaa oppia korostavaksi, puisevaksi ja harmaaksi, erityisesti niiden keskuudessa, jotka eivät tunne sitä syvällisesti. Toiviainen näkeekin luterilais-ortodoksisen keskustelussa kaikkein tärkeimpänä pyrkimyksenä toistensa uskonelämään perehtymisen. Hän esittää kirkkoille myös otettavaksi vuoropuhelussa esille Suomen historian kipeitä jaksoja itsenäistymisestä jatkosodan päättymiseen saakka, ja jotka ovat haavoittaneet ihmisiä kipeästi, mutta jotka ovat jääneet kirkkojen keskustelun ulkopuolelle. Yhteiskunnan sosiaalisissa kysymyksissä Toiviainen toivoo niin ikään kirkoilta, niin luterilaisilta ja ortodokseilta kuin muiltakin kirkoilta, konkreettisempaa ja tiiviimpää yhteistyötä. Hän vaikuttaa olevan hyvin huolissaan maailman, erityisesti Ruotsista tulevan, agendan uusista tuulista, jota hänen mukaansa ”valtakirkko” kuuntelee tarkemmilla korvilla kuin ekumeenisia tuulia. Lopuksi Toiviainen toteaa kirkkoilla olevan paljon yhteisiä kysymyksiä, joihin tarttua, jotta molemminpuolinen ymmärrys ja yhteys lujittuisi.⁶⁵

Pekka Metso (SOK) valottaa esitelmässään kirkkojen nykyistä tilannetta tasaveroisina neuvotteluosapuolina. Kumppanuuden ja hyvän rinnakkaiselon kehitys osoittaa Metson mukaan kirkkojen välisen dialogin merkitystä aitona vuoropuheluna. Suomen itsenäisyyden ajan aikana ortodoksinen kirkko oli pitkään marginaalissa, eikä luterilainen enemmistö

⁶⁴ Merras 2015, 10 – 11.

⁶⁵ Toiviainen 2015, 7 – 9.

tuntenut sen enempää ortodoksisen kirkon käytäntöjä kuin teologiaakaan tai ortodoksista elämäntapaa. Ortodoksinen kirkko ja sen jäsenet näyttäytyivät lähinnä vieraina ja outoina, ja teologia kehittymättömältä. Vielä pitkään, aina 1970-luvulle saakka ortodoksinen kirkko nähtiin Karjalasta tulleiden evakkojen evakkokirkkona, Metso kuvailee. Hän myös pohtii, että ortodoksisella kirkolla ei todellisuudessa ollut vielä tuolloin henkisiä resursseja ekumeeniseen keskusteluun, voimavarat kuuluivat ympäri Suomea hajaantuneiden seurakuntalaisten hengelliseen auttamiseen sodan ja siirtolaisuuden aiheuttamien raskaiden menetysten keskellä. Tarvetta ekumeeniselle vuoropuhelulle ei myöskään tuolloin vielä tunnettu sen enempää luterilaisessa kuin ortodoksisessakaan kirkossa. Metso muistuttaa, että ortodoksisen teologian opetus aloitettiin yliopistossa vain vuosi ennen luterilais-ortodoksisen dialogin aloittamista, siihen asti teologit opiskelivat ulkomailla. Se että teologiset keskustelut aikanaan aloitettiin, oli Metson näkemyksen mukaan SELK:n hyvän tahdon ja vapaan valinnan ansiota. Suvereenina enemmistökirkkona luterilaisilla ei ollut mitään pakkoa hakeutua vuoropuheluun piiskuisen vähemmistökirkon kanssa. Tässä yhteydessä Metso kritisoi terävästi maailmanlaajaa ortodoksista kirkkoperhettä. Hänen mukaansa maissa, jossa on selkeä ortodoksienemmistö, ei juuri käydä kahdenvälisiä paikallisia dialogeja, ja tuskin näin olisi tapahtunut Suomessakaan, jos ortodoksinen kirkko olisi täällä enemmistökirKKo.

Siihen, miksi luterilais-ortodoksinen vuoropuhelu alkoi, Metso hahmottaa syyksi luterilaisessa kirkossa tapahtuneen ekumeenisen ajattelun avartumisen. Sen mahdollistivat hänen käsityksensä mukaan SELK:n aktiivinen osallistuminen Kirkkojen maailmanneuvoston toimintaan ja Vatikaanin toisen konsiilin vaikutukset, klassisen ja patristisen teologian tutkimuksen nousu näkyvämmälle sijalle yliopistoteologiassa, kiinnostuksen lisääntyminen varhaisen kirkon liturgista perintöä kohtaan, ja yleensäkin liturgisen teologian voimistuminen, sekä vuonna 1970 aloitetut oppikeskustelut Venäjän ortodoksisen kirkon kanssa. Metso arvelee luterilaisten kokeneen oppikeskustelut ortodoksien kanssa oman kirkon teologista ajattelua rikastuttavina, ja siksi aktiivinen dialogi nähdään merkityksellisenä.

Tulevaisuuden ekumeenisista näkymistä Metso hahmottaa kuvaa suomalaisen paikallisen dialogin ottavan käsiteltäväkseen kansainvälisesti ongelmallisiksi koettuja oppikeskusteluaiheita. Syvän luottamuksen ja hyvän kuuntelemisen paikallisessa hengessä olisi ehkä mahdollista avata vaikeita asioita, ja olla sitten antamassa niistä nousevia näkökulmia kansainvälisen dialogin välineiksi.⁶⁶

⁶⁶ Metso 2015, 15 – 17.

Mikkelin piispa Seppo Häkkinen (SELK) pohti esitelmässään luterilais-ortodoksisen dialogin ja ekumenian tulevaisuuden näkymiä. Häkkinen alleviivaa painokkaasti ekumenian merkitystä ja tehtävää. Hänen mukaansa ekumenia ei ole vain yksi mahdollinen piirre kristinuskossa, vaan keskeinen osa uskon sisältöä. Näkyvä ykseys on Jeesuksen itsensä antama tehtävä seuraajilleen, se on velvoite. Suomessa kansankirkkojen dialogi on Häkkisen mukaan välttämätöntä yhteisen todistuksen vuoksi, ”jotta maailma uskoisi”. Keskusteluja on käytävä yhä pontevammin, ja etsittävä vastauksia yhdessä vastauksia kysymyksiin ja dialogin haasteisiin. Piispa Häkkinen viitta arkkipiispa Leon (SOK) Konstantinopolin patriarkaatin piispainkokouksessa esittämiin näkökulmiin luterilaisten kanssa käydystä dialogista. Arkkipiispa Leon näkemyksen mukaan monissa keskeisissä asioissa, esimerkiksi kirkko, armo, ilmoitus, pelastus ja Raamattu, on luterilaisten kanssa saavutettu hyvää kehitystä. Dialogin haasteiksi arkkipiispa Leo mainitsee Häkkisen mukaan ihmiskäsityksen, monet dogmaattiset kysymykset sekä luterilaisten liian tiiviit kytkenät enemmistödemokratiaan esimerkiksi eettisissä kysymyksissä⁶⁷. Piispa Häkkisen puheenvuoro on vahva vetoamus ekumeenisen dialogi jatkumisen ja syventämisen puolesta. Hän painottaa luterilaisen kirkon pyrkivän yksimielisyyteen uskon perustotuksista kaikkien kristittyjen kanssa, kuitenkin omalle traditiolleen ja tunnustukselleen uskollisena.⁶⁸

Luterilais-ortodoksisen dialogin 25-vuotisjuhlaseminaarissa puhuttiin hyvin yleisellä tasolla kirkkojen välisestä teologisesta vuoropuhelusta ja sen tulevaisuuden näkymistä. Yksittäisten neuvottelukierrosten sisältöihin ei juurikaan viitattu. Näin ollen tutkielmani aiheen, kristillisen antropologian, kannalta seminaarin anti oli vaatimaton. Muutosta kirkkojen ihmiskäsityksissä tai ihmiskäsitysten sanoittamisessa näiden puheenvuorojen perusteella ei ole havaittavissa, ainakaan virallisesti. Pastoraalinen ihmisten kohtaaminen ja ymmärrys ihmisten moninaisuutta kohtaan on kirkoissa todellisuudessa kuitenkin muuttunut ja laajentunut. Toki samaan aikaan kriittiset äänensävyt kirkkojen sisällä ovat myös lisääntyneet.

Pidän perusteltuna esittää edellä ollut lyhyt tarkastelu puheenvuoroista, sillä niistä mielestäni ilmenee toisaalta se vastuuntunto ja varovainen toiveikkuus, jolla ekumeeniseen dialogiin suhtaudutaan ja toisaalta nöyryys sen edessä, että dialogi etenee hyvin hitaasti ja saavutetut tulokset ovat usein vaatimattomia. Keskeistä suomalaisessa luterilais-ortodoksisessa ekumeenisessa dialogissa vaikuttaa olevan prosessin käynnissä pitäminen, toiseen osapuoleen syvemmin tutustuminen ja lähentyminen sekä kirkkojen jäsenille suunnattu viesti kristittyjen yhteydestä. Kuten Risto Saarinen ilmaisee, kansallisessa

⁶⁷ Katso tarkemmin: <https://ort.fi/uutishuone/2015-09-01/ortodoksisuus-ja-ekumenia-0> (luettu 25.4. 2021).

⁶⁸ Häkkinen 2015, 18 – 19.

dialogissa on varsin hyödyllistä käsitellä pastoraalisia teemoja, ja niistä lähtökohdista lähestyä ja palvella samaa kansaa. Suuret ekumeeniset askeleet on mahdollista ottaa vain laajemmissa kirkkoyhteisöjen keskusteluissa.⁶⁹ Elämäänsä elävien Suomalaisten kristittyjen keskinäisessä kohtaamisessa oleellista se, kohtaammeko toisemme vastaanottavasti vai torjuen, pidämmekö toisiamme Jumalamme kuvina ja Hänen kaltaisuuteensa luotuina, samaan perheväkeen kuuluvina. Yhtä oleellista on se, kuinka kristityt kohtaavat muista uskonto- ja katsomustraditiosta tulevat ihmiset, torjummeko vai otammeko vastaan. Velvoittaahan meitä Kristuksen rukous: ”...jotta maailma uskoisi.”

Johtopäätökset

Järvenpään teologisista neuvotteluista vuonna 1991 on kulunut aikaa kolme vuosikymmentä. Teologinen antropologia, kristillinen ihmiskäsitys, ja sen pohtiminen on edelleen ajankohtainen asia. Se on aina ajankohtainen, sillä kristinuskossa on käsittäkseni perimmiltään kysymys ihmisestä ja ihmisen suhteesta Jumalaan, Luojaansa.

Ihanteet ihmisen elämälle asetetaan ortodoksisessa opetuksessa ja traditiossa hyvin korkealle, mutta pastoraalinen lähestymiskulma elämän moninaisiin haasteisiin vaikuttaa tekevän ortodoksisesta uskontulkinnasta ehkä ihmisläheisemmän kuin luterilaisesta. Toisaalta tiukka traditiossa pitäytymisen eetos saattaa tehdä ortodoksisen kirkon sanomasta jäykkää ja vaikeasti ymmärrettävää, kilvoittelun ja askeesin vaatimus voi kuulostaa ankaralta. Kirkkojen ihmiskäsityksissä näyttäisi olevan eroa, ja teologisen antropologian sanoittamisessa on selkeää erilaisuutta. Käsiteparissa kuva ja kaltaisuus on jo oleellinen ero. Luterilainen tulkinta ymmärtää niiden olevan synonyymisiä, samaa tarkoittavia, kun ortodoksisen opetuksen mukaan ne eivät ole sitä ole. Jumalan kuvakseen ja kaltaisuuteensa luoma ihminen ymmärretään läntisessä kristinuskossa olleen ennen lankeemusta täydellinen ja täydellisessä yhteydessä Luojaansa. Ortodoksinen traditio näkee ihmisen alkutilan olleen matalampi, ja vasta kasvamassa kohti Jumalan kaltaisuutta. Nämä näkökulmaerot johtavat myös suoraan erilaiseen käsitykseen syntiinlankeemuksen seurauksesta.

Luterilaisen käsityksen mukaan ihminen turmeltui totaalidemmin, menetti yhteyden Jumalaan ja vapaan tahtonsa täysin, ja joutui perisyntin tilassa osalliseksi Aadamin synnistä. Vanhan suomalaisen sanonnan mukaan ihminen syntyy selkä kohti Jumalaa. Ortodoksisen ajattelun mukaan ihminen säilytti lankeemuksen jälkeen rajoitetun vapaan tahdon. Opetuksen

⁶⁹ Saarinen 1997, 178.

mukaan vain vapaa ja yksilöllinen ihmisolento voi tehdä syntiä ja kokea syyllisyyttä. Mielenkiintoinen aihe jatkotutkimukselle olisi luterilaisen ja ortodoksisen teologian käsitys vapaasta tahdosta.

Ortodoksisen tulkinnan mukaan alkusynti kyllä särki yhteyden Jumalaan ja toi sairauden ja kuoleman luomakuntaan, mutta syyllisyys ymmärretään jokaisen persoonan henkilökohtaiseksi ja tietoiseksi selän kääntämiseksi Jumalan tahdolle, Aadamin synti ja syyllisyys ei periydy sellaisenaan jokaiselle syntyvälle ihmiselle. Kyky yhteistyöhön Jumalan kanssa säilyi ja armovoimien avulla mahdollisuus kasvaa kohti Jumalaa, teosis, on mahdollista. Molempien kirkkojen opetuksessa Kristuksen inkarnaatio ja sovitustyö on välttämätön ihmisen pelastuksen ja sovituksen kannalta, edellytys uuteen yhteyteen Jumalan ja ihmisen välillä.

Molempien kirkkojen puheenvuoroissa Järvenpäässä lokakuussa 1991 ilmeni vakava huoli niin sanottujen uususkontojen ja aasialaisperäisten ei-kristillisten uskontojen ja katsomusten aseman vahvistumisesta Suomen hengellisellä kentällä. Tutkielmaa kirjoittaessani keväällä 2021 uskontojen moninaisuus on vakiinnuttanut olemassa olonsa osana yhteiskuntaa, uusimpana ja näkyvimpänä tekijänä kirjoon on tullut islam. Järvenpään keskusteluissa toivottiin kansallisten kirkkojen yhteistä viestiä ja toimia kristillisen spiritualiteetin, hengellisyyden ja mystiikan aarteistosta ammennettavaksi hengellistä ravintoa etsiville nykyajan ihmisille. Omassa luterilaisessa kirkossani on kokemukseni mukaan otettu runsaasti osaksi messuja ja muuta seurakuntien työtä kristillisen tradition aarteistoa: meditaatiota, hiljaisuuden retriittejä, pyhiinvaelluksia, ristisaattoja, ikoneita, tuohuksia, kokemuksellisuutta ja fyysisyyttä. Sanan kirkko näyttää ymmärtävän yhä syvemmin ihmisen olevan kokonaisvaltainen olento: henki, sielu ja ruumis. Vaikuttaa siltä, että ekumeenisen dialogin myötä luterilainen kirkko on rikastunut hengellisesti ja samalla sen itseymmärrys on kirkastunut.

Ekumeeninen työskentely suomalaisten kansankirkkojen välillä ei ole itsestäänselvyys. 23.5.1991 päivätyssä muistiossa lokakuussa käytäviin neuvotteluihin valmistautuva luterilainen neuvottelukunta⁷⁰ päätyi keskustelussaan siihen tulokseen, että SELK ei tähtää jatkuvaan neuvotteluun SOK:n kanssa. Tarkoitukseksi kirjattiin kuitenkin pitää vielä yksi eli neljäs neuvottelukierros, ja sen jälkeen päättää, miten tulevaisuudessa jatketaan.⁷¹

⁷⁰ Neuvottelukunnan puheenjohtaja oli Kalevi Toiviainen, jäseninä olivat Voitto Huotari, Hannu Kamppuri, Eeva Martikainen ja Lorenz Grönvik, sihteerinä oli Minna Väliaho.

⁷¹ Muistio 23.5.1991, kohta 5.

Neuvottelukunta kokoontui seuraavan kerran 28.8.1991. Tuossa kokouksessa⁷² keskusteltiin muistion mukaan uudelleen neuvottelujen jatkamisesta suomalaisten luterilaisten ja ortodoksien kesken. Keskustelun tuloksena neuvottelukunta sopi, että ei esitä neuvottelujen loppumista, vaan vielä yhtä neuvottelukierrosta ja tilanteen katsomista vuoden kuluttua.⁷³ Neuvottelukunta kokoontui Järvenpään 1991 jälkeen seuraavan kerran 13.3.1992. Kokouksen muistio kirjaa arvioita neuvottelukokouksesta, ja toteaa neuvottelujen ilmapiirin olleen lämmin, ja ortodoksien osapuolen selvästi arvostaneen neuvotteluita. Tässä yhteydessä teksti viittaa Valamon kokoukseen⁷⁴ ja siellä käytyyn seka-avioliittojen teemaan liittyvään käsittelyyn arvioiden sen vaikutuksen olleen kestävin. Ilmeisesti muistion teksti viittaa seuraavaksi Järvenpään 1991 dialogiin, ja mainitsee että ihmiskäsitys teemassa ei menty pohjiin saakka. Muistioon on kirjattu pohdinta, että delegaatiolle oli jäänyt epäselväksi, mihin ortodoksit tähtäävät näillä neuvotteluilla. Arveltiin ortodoksien virallisen puolen olevan muodollisen auktoritatiivisesti sidotun, ja että neuvotteluita vaikeuttaa ortodoksien teologian ja käsitteistöjen erilaisuus. Muistiossa todetaan vielä, että on vain luotettava vellovaan prosessiin, eikä tavoitteita tule asettaa.⁷⁵ Prosessi on jatkunut, ja jatkuu edelleen. On äärettömän arvokasta, että kirkkojen edustajat ovat valinneet dialogin jatkamisen tien, vaikka sen suunnasta ei vuonna 1991 ollut ilmeisestikään mitään aavistusta. Ekumenia on todella tehtävä, mutta se on myös lahja. ”Vellova prosessi” on saanut ajan myötä ja tietoisien tavoitteiden selkiintymisen ansiosta strukturoidun muodon, se on lisännyt tietoa ja ymmärrystä sekä rikastuttanut kummankin kirkon elämää.

Kesällä 2018 Luterilainen maailmanliitto sitoutui niin sanotun differentioidun konsensuksen menetelmään, jolla tavoitellaan ykseyttä sovitellussa erilaisuudessa⁷⁶. Ekumeenisten asiakirjojen sopimukset tulevat osaksi yhteisöjen elävää elämää hengellisten ja teologisten prosessien sekä virallisen päätöksenteon kautta. Eteneminen on hidasta, mutta Suomessa kirkon työhön suuntaavien teologian maistereiden käsitys ekumeniasta ja kristittyjen yhteisistä juurista on käsittääkseni tällä hetkellä aivan erilainen kuin muutama vuosikymmen sitten. Vastakkain asettelua ei enää tietoisesti ylläpidetä eri yhteisöistä tulevien kristittyjen kesken, sen sijaan vastakkain ollaan kenties asettumassa yhä enemmän kirkkojen

⁷² Kokouksesta oli poissa Eeva Martikainen.

⁷³ Muistio 28.8.1991, kohta 5.

⁷⁴ Uudessa Valamossa lokakuussa 1990 teologisten neuvottelujen toisena aiheena oli ”Ortodoksin ja luterilaisen avioliitto pastoraalisena kysymyksenä”. Esielmät aiheesta olivat laatineet Olavi Merras, SOK ja Voitto Huotari, SELK. kts. evl.fi/documents/1327140/41131087/Uusi+Valamo+1990+tiedonanto.pdf/674fac52-b632-Odde-932e-3aa578741f26

⁷⁵ Muistio 13.3.1992, kohta 2.

⁷⁶ Menetelmä kehitettiin Strasbourgin instituutissa, ja sitä sovellettiin luterilais-katolisessa prosessissa *Yhteinen julistus vanhurskauttamisopissa*, jonka asiakirja julkaistiin 1999.

ja yhteisöjen sisällä. Ekumeenisen dialogin kannalta olisi kiinnostava tutkimuskohde kahden Suomessa vaikuttavan ortodoksisen patriarkaatin, Konstantinopolin ja Moskovan, tulehtunut suhde ja sen vaikutus dialogiin Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kanssa.

Työskentely tämän tutkielman parissa on ollut mielenkiintoinen ja rikastuttava prosessi. Sen myötä olen perehtynyt kristinuskon tulkintaan ortodoksisen kirkon näkökulmasta, ja saanut aivan uudenlaisia näköaloja kristinuskosta. Kallistos Waren *Ortodoksinen tie* on kulkenut jo pitkään repussani, samassa pussukassa kuin Heikki Kotilan *Pieni rukouskirja*, aina mukana. Ortodoksiseen ajatusmaailmaan tutustuminen on ollut virkistävä. Heidän tapansa sanoittaa teologiaa, uskoa ja traditiota on niin erilaista kuin lännen kristityillä, vaikka kysymys on pohjimmiltaan samoista asioista. Luterilais-ortodoksisen dialogin teologisista asiakirjoista, kuivahkosta asiatekstistä, on myös ollut tunnistettavissa ne uskon ja vakaumuksen ytimet, jotka ovat kaikille kristityille yhteisiä. Tämän tutkielmaproessin ansiosta olen löytänyt uusia ulottuvuuksia myös oman evankelis-luterilaisen kirkkoni uskontulkinnasta. Tietoni on lisääntynyt, ymmärrykseni laajentunut ja vakaumukseni olla ekumeeninen luterilainen on entisestään lujittunut.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Lähteet

Arkkipiispa Johannes (1991). *Avajaissanat*. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Suomen ortodoksisen kirkon väliset kolmannet teologiset neuvottelut. Järvenpää 7.10.1991. https://evl.fi/documents/1327140/41131087/1991+esitelmt_Pienennetty.pdf/9af594e9-5904-4d68-c4a3-b896a3c7311f (luettu 12.2.2019)

Martikainen, Eeva (1991). *Kirkkojemme ihmiskäsitys ja nykyaika*. https://evl.fi/documents/1327140/41131087/1991+esitelmt_Pienennetty.pdf/9af594e9-5904-4d68-c4a3-b896a3c7311f (luettu 12.2.2019)

Piispa Ambrosius (1991). *Kirkkojemme ihmiskäsitys ja nykyaika*. https://evl.fi/documents/1327140/41131087/1991+esitelmt_Pienennetty.pdf/9af594e9-5904-4d68-c4a3-b896a3c7311f (12.2.2019)

Tiedonanto 9.10.1991. Suomen Evankelis-luterilaisen kirkon ja Suomen ortodoksisen kirkon väliset kolmannet teologiset neuvottelut. Järvenpää 1991. <https://evl.fi/documents/1327140/41131087/Jrvenp+1991+tiedonanto.pdf/3e84f6fa-ab87-1571-632c-bb81b8ea78e9> (12.2.2019)

Toiviainen, Kalevi (1991). *Puhe avajaisissa*. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Suomen ortodoksisen kirkon väliset kolmannet teologiset neuvottelut. Järvenpää 7.10.1991. https://evl.fi/documents/1327140/41131087/1991+esitelmt_Pienennetty.pdf/9af594e9-5904-4d68-c4a3-b896a3c7311f (12.2.2019)

Arkistolähteet

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Suomen ortodoksisen kirkon väliset neuvottelut. Luterilainen neuvottelukunta. *Muistio 23.5. 1991, Muistio 28.8.1991, Muistio 13.3.1992*. Arkistotunnisteet Hcb 1 ja Hcb 2. Ekumeeninen arkisto, Kirkkohallituksen ulkoasiainosasto, Eteläranta 8, Helsinki. Muistioiden originaalit luettu ja valokuvattu tämän tutkielman tekemistä varten 3.12.2018.

Kirjallisuus

Cantell, Risto (2015). Luterilais-ortodoksisen dialogin alkuvaiheet Suomessa. Alustus Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Suomen ortodoksisen kirkon dialogi 25 vuotta -seminaarissa Helsingissä 25.11.2015. *Reseptio* 1/2016, 12 – 14.

Gassmann, Günther & Scott Hendrix (2005). *Johdatus luterilaiseen tunnustukseen*. Suomentaneet Tiina Ahonen & Jaakko Rusama. Helsinki: Kirjapaja.

- Hietämäki, Minna (2010). *Agreeable Agreement. An Examination of the Quest for Consensus in Ecumenical Dialogue*. London: T&T Clark.
- Hietämäki, Minna (2016). Ekumeeniset metodit: Miksi, miten, mihin? *Teologinen aikakauskirja* 4, 293 – 305.
- Hurskainen, Heta (2013). *Ecumenical social ethics as the world changed: socio-ethical discussion in the ecumenical dialogue between the Russian Orthodox Church and the Evangelical Lutheran Church of Finland 1970-2008*. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.
- Häkkinen, Seppo (2015). Luterilais-ortodoksisen teologisen dialogin ja ekumenian tulevaisuuden näkymiä. Puheenvuoro suomalaisen luterilais-ortodoksisen teologisen dialogin 25-vuotisjuhlaseminaarissa 25.11.2015. *Reseptio* 1/2016, 18 – 19.
- Jolkkonen, Jari (2007). *Systemaattinen analyysi tutkimusmetodina. Metodiopas*. Joensuu: Joensuun yliopistopaino.
- Jukko, Risto & Jaakko Rusama (toim.) (2016). *Kutsu dialogiin. Uskontojen välinen ja kristittyjen keskinäinen vuoropuhelu*. Suomentaneet Risto Jukko ja Jaakko Rusama, Suomen ev.-lut. kirkon Kirkkohallituksen ulkoasiain osasto. Suomen Ekumeenisen Neuvoston julkaisuja CV.
- Kamppuri, Hannu T. (1988). *Metheksis: Partisipaation teema John Meyendorffin neopalamismissa*. Helsinki: Suomen teologinen kirjallisuusseura.
- Karttunen, Tomi (2016). Oikeutetun erilaisuuden rajoja etsimässä. Suomen evankelis-luterilaisen ja Venäjän ortodoksisen kirkon oppineuvottelujen keskeytymisen arviointia. *Teologinen aikakauskirja* 4, 306 – 321.
- Karttunen, Tomi (2020 a). *Armo avaa yhteyden. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon oppikeskustelut ja käytännön ekumenia*. Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja. Kirkko ja toiminta 87.
https://evl.fi/documents/1327140/41251337/Oppikeskustelut+ja+k%C3%A4yt%C3%A4nn%C3%B6n+ekumenia_saavutettava+web.pdf/96563076-e948-5713-7df0-10743b5f23e0?t=1584350847624 (luettu 29.3.2021)
- Karttunen, Tomi (2020 b). *Mitä on luterilaisuus. Kirkko, teologia ja yhteiskunta*.
https://evl.fi/documents/1327140/45386794/31366554_Mita_on_luterilaisuus_KTK_VJ62_20_03_11_B_netti.pdf/b8cfd95c-84ab-01c5-715a-3496b2999b62?t=1584453993047 (luettu 27.3.2021)
- Lossky, Vladimir (1978). *Orthodox Theology. An Introduction*. Translated by Ian and Ihita Kesarcodi-Watson. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press.
- The Lutheran World Federation's Commitments on the Ecumenical Way to Ecclesial Communion* (2018).
https://www.lutheranworld.org/sites/default/files/2018/documents/dtpw-ecumenical_commitments_2018_en.pdf (luettu 3.2.2020)

- Mannermaa, Tuomo (1981). *In ipsa fide Christus adest. Luterilaisen ja ortodoksisen kristinuskon käsityksen leikkauspiste*. Toinen painos. Missiologian ja ekumeniikan seuran julkaisuja XXX. Helsinki: Missiologian ja ekumeniikan seura r.y.
- Martikainen, Eeva (1982). *Evankeliumin oppi*. Kirkon ykseyden ja opin suhde VELKD:n ekumeenisessa mallissa 1954 – 1957. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 134. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.
- Martikainen, Eeva (1985). *Doctrina evangelii*. Luterilainen oppikäsitys ja sen tulkinta. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 143. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.
- Martikainen, Eeva (1987). *Oppi – metafysiikkaa vai teologiaa?* Lutherin käsitys opista. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 156. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.
- Martikainen, Eeva (1999). *Teologian perusmalleja klassisesta postmoderniin*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 219. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.
- Merras, Olavi (2015). Luterilais-ortodoksinen teologinen dialogi Suomessa 25 vuotta, juhlaseminaari Suurmarttyyri Katarinan päivänä 25.11.2015. *Reseptio* 1/2016, 10 – 11.
- Metso, Pekka (2018). Keskustelu samaa sukupuolta olevien parisuhteesta Suomen ortodoksisessa kirkossa vuodesta 1990 nykyyhetkeen. *Ennen ja nyt* 2018/1. <https://www.ennenjanyt.net/2018/02/keskustelu-samaa-sukupuolta-olevien-parisuhteesta-suomen-ortodoksisessa-kirkossa-vuodesta-1990-nykyyhetkeen/> (luettu 9.9.2019)
- Metso, Pekka (2015). Arvioita ja tulevaisuuden näkökulmia luterilais-ortodoksisesta kansallisesta dialogista. Puheenvuoro luterilais-ortodoksisen teologisen dialogin 25-vuotisjuhlaseminaarissa 25.11.2015. *Reseptio* 1/2016, 15 – 17.
- Opettajien arvot ja eettiset periaatteet*. (s.a.) Opettajien Ammattijärjestö. <https://www.oaj.fi/arjessa/opetustyön-eettiset-periaatteet/opettajan-arvot-ja-eettiset-periaatteet/> (luettu 10.2. 2019).
- Orthodox Handbook on Ecumenism. Resources for Theological Education* (2014). Editors: Pantelis Kalaitzidis, Thomas FitzGerald, Cyril Hovorun, Aikaterini Pekridou, Nikolaos Asproulis, Guy Liagre & Dietrich Werner Oxford: Regnum Books International, in cooperation with WCC Publications. https://evl.fi/documents/1327140/41251337/Orthodox_Handbook_on_Ecumenism-Watermarked.pdf/3a95c2a2-7ca9-a6fa-cb9b-8325ba2be337 (luettu 12.10.2019)
- Pihkala, Juha (2017). *Uskon ja rakkauden tie. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon dialogin pohjalta hahmottuva yhteinen oppi*. Helsinki: Kirjapaja.

- Saarinen, Risto (1997). *Faith and Holiness: Lutheran-Orthodox Dialogue 1959–1994*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Saarinen, Risto, toim. (1998). *Ekumeeninen työkirja: Kirkkojen tekstejä 1973–1997*. Studia missiologica et oecumenica Fennica 59. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.
- Schmemmann, Alexander (1974). *Maailman elämän edestä. Sakramentit ja ortodoksisuus*. Suomentaneet Sirkka Maria Markkanen ja Matti Sidoroff. Kuopio: Ortodoksinen veljestö.
- Teinonen, Seppo A. (1999). *Teologian sanakirja*. 2. korjattu painos. Helsinki: Kirjapaja.
- Toiviainen Kalevi (2015). Teologinen dialogi Suomen ortodoksisen kirkon kanssa -taustat, lähtökohdat ja arviointi. Seminaari kirkkohallituksessa 25.11.2015. *Reseptio* 1/2016, 7 – 9.
- Ware, Kallistos (1985). *Ortodoksinen tie*. Suomentanut Matti Sidoroff. Kuopio: Ortodoksinen veljestö.
- Ware, Kallistos (1981). *The Orthodox Way. Revised edition*. London: Mowbray.
- Maailman elämän edestä. Kohti ortodoksisen kirkon sosiaalielämästä*. Suomentanut Ari Koponen. <https://www.ort.fi/sites/default/files/2020-09/Maailman%20el%C3%A4m%C3%A4n%20edest%C3%A4.%20Kohti%20ortodoksisen%20kirkon%20sosiaalielämästä.pdf> (luettu 19.10.2020)
- Oikeudenmukaisen maailman etulinjassa*. (s.a.). https://www.ekumenia.fi/ekumenian_tietopankki/ekumeenisen_toiminnan_lahtokohdat/oikeudenmukaisen_maailman_etulinjassa/ (luettu 9.4.2021)
- Suomen ortodoksisen kirkon jäsentilastoja*. https://ort.fi/sites/default/files/2021-01/2020_1.pdf (luettu 2.3.2021)
- The Cambridge Companion to Orthodox Christian theology*. https://helsinki.primo.exlibrisgroup.com/permalink/358UOH_INST/1b30nf2/alma9930119763506253 (luettu 26.3.2021)
- The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*. https://helsinki.primo.exlibrisgroup.com/permalink/358UOH_INST/1h3k2rg/alma9922511143506253 (luettu 25.3.2021)